

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Київський національний університет будівництва і архітектури

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ

Курс лекцій для студентів будівельних ВНЗ освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»

Київ 2024

УДК 94:321.01+930.85(477)

П27

Автори: Є. В. Перегуда, д-р політ. наук, професор;
В. Ф. Деревінський, д-р іст. наук, професор;
П. О. Дьомкін, канд. іст. наук, доцент;
В. В. Єгоров, канд. іст. наук, доцент;
А. В. Панібудьласка, канд. іст. наук, доцент;
І. В. Ярощук, канд. іст. наук, доцент

Рецензенти: С. В. Адамович, д-р іст. наук, професор ПНУ
імені Василя Стефаника;
М. В. Лазарович, д-р політ. наук, професор ЗНУ;
І. В. Чорноморденко, д-і флос. наук, професор КНУБА

Затверджено на засіданні кафедри політичних наук і права Київського національного університету будівництва і архітектури, протокол № 7 від 27 березня 2024 року.

Історія української державності та культури: курс лекцій / Є.В. Перегуда,
І- В.Ф. Деревінський, П.О. Дьомкін та ін. Київ – Тернопіль: КНУБА, Ф-ОП Шпак
В.Б., 2024. 92 с.

Містить теми, передбачені навчальною програмою з «Історії української державності та культури». Проаналізовані виникнення українського етносу та нації, боротьбу за свободу, становлення державотворення, особливості української культури. Містить контрольні питання та словник термінів.

Призначено для викладачів та студентів університетів будівництва та архітектури.

УДК 94:321.01+930.85(477)

ББК 63.3+63.5+66

© Є.В. Перегуда, В.Ф. Деревінський,
П.О. Дьомкін та ін., 2024
© КНУБА, 2024

ЗМІСТ

Передмова	4
Вступ	6
Особливості етногенезу населення України	9
Етнічність та етногенез	
Особливості становлення українського етносу	
Історична палітра етнічних груп України	
Національно-визвольний рух у боротьбі за українську державність	18
Розгортання визвольної боротьби у XIII–XVIII ст.	
Особливості національного руху XIX ст.	
Резистанс XX ст.: перебіг та досягнення	
Державотворчі процеси в Україні	29
Державотворчі процеси у давні часи та в княжий період.	
Козацький період українського державотворення.	
Українська державність в часи революції 1917–1921 рр.	
Становище державності у 1920–1980-ті роки.	
Сучасний період державотворення в Україні	
Українська культура зі стародавнього часу до середини XVII ст.	44
Культура давнього населення України.	
Історія культури княжої доби	
Українська культура XIV – середини XVII століття..	
Культура українського народу у козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.)	56
Феномен бароко.	
Розвиток освіти та науки.	
Специфіка бароко у літературі, архітектурі, мистецтві.	

Національно-культурне відродження XIX – початку XX ст.	65
Тенденції та умови розвитку культури в Європі та Україні.	
Розвиток освіти та науки в Україні у XIX ст.	
Література романтизму, критичного реалізму та модернізму.	
Становлення національного мистецтва.	
Культурне життя України у XX–XXI ст.	75
Національна культура під час та після революції.	
Становище культури в період тоталітарних режимів.	
Культурне життя на західноукраїнських землях.	
Суперечності культури у повоєнний період.	
Розвиток літератури та мистецтва в незалежній Україні.	
Список літератури	87

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні зростає зацікавлення минулим українського народу, відбувається переосмислення найважливіших подій його історії. Знання минулого дозволяє вибудувати місток до майбутнього, прогнозувати перспективу. У Київському національному університеті будівництва і архітектури однією із ключових соціально-гуманітарних дисциплін є «Історія української державності та культури». Вона є складовою циклу підготовки фахівців рівня «Бакалавр».

Метою вивчення дисципліни є формування фахівців будівельної та суміжних галузей, які усвідомлюють соціальну значущість своєї професійної діяльності та здатні ефективно її здійснювати на національному рівні та в умовах глобального світу. Складовими досягнення цієї мети є розвиток громадянської відповідальності, патріотизму, морально-етичних переконань, історичної свідомості як основи суспільної свідомості, усвідомлення належності України до європейського історико-культурного простору. Значне місце посідає також усвідомлення історичних засад розвитку будівельного комплексу, опанування знань щодо культурно-історичних напрямів та стилів, їх впливу на містобудування, особливостей їх еволюції, ролі держави у розвитку будівництва та архітектури.

В курсі «Історія української державності та культури» передбачено вивчення закономірностей та особливостей формування українського етносу та інших етнічних спільнот України, діяльності національно-визвольного руху, етапи українського державотворення, особливості розвитку української культури. Оскільки студенти вивчали історію України у школі, акценти зроблені не стільки на події, скільки на їх осмислення, на уроки історії з урахуванням зростання рівня свідомості студентів. Усі теми містить питання для самоконтролю та словник термінів (у тексті вони позначені напівжирним курсивом). В підручнику поданий також перелік літератури, який допоможе студентам додатково розглянути різноманітні питання курсу.

Курс лекцій призначено для спеціальностей 017 «Фізична культура і спорт» (ОП «Фізичне виховання і спорт»), 022 «Дизайн» (ОП «Інтер'єр та обладнання»), 051 «Економіка» (ОП «Економіка підприємства»), 071

«Облік і оподаткування» (ОП «Облік і аудит»), 073 «Менеджмент організацій і адміністрування», 075 «Маркетинг» (ОП «Маркетинг»), 101 «Екологія» (ОП «Екологія та охорона навколишнього середовища»), 122 (ОП «Інформаційні управляючі системи та технології»), 126 «Інформаційні системи та технології» (ОП «Управління проектами», «Штучний інтелект. Когнітивні технології»), 131 «Прикладна механіка» (ОП «Інженерія логістичних систем»), 133 «Галузеве машинобудування» (ОП «Галузеве машинобудування»), 141 «Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка», 144 «Теплоенергетика» (ОП Енергетичний менеджмент, енергоефективні муніципальні та промислові теплові технології), 151 «Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології», 161 «Хімічні технології та інженерія» (ОП «Новітні технології та дизайн стінових і оздоблювальних матеріалів»), 183 «Технології захисту навколишнього середовища» (ОП «Технології захисту навколишнього середовища»), 191 «Архітектура та містобудування» (ОП «Архітектура та містобудування»), 192 «Будівництво та цивільна інженерія» (ОП «Промислове і цивільне будівництво», «Водопостачання та водовідведення», «Міське будівництво та господарство», «Технології будівельних конструкцій, виробів і матеріалів»), 194 «Гідротехнічне будівництво, водна інженерія та водні технології» (ОП «Водогосподарське будівництво і управління водними ресурсами та системами»). Результати навчання, які досягаються, та компетентності, які формуються в результаті навчання, визначаються освітніми програмами.

Автори спиралися на власний досвід викладання суспільних наук, настанови Міністерства освіти і науки України, КНУБА та пропозиції студентів щодо організації навчального процесу.

ВСТУП

Поняття *історія* давньогрецького походження і в перекладі на українську мову означає розповідь, оповідання. Історія як галузь знань, наука вивчає в хронологічній послідовності закономірності та розвиток людського суспільства на основі дослідження історичних фактів та явищ. Історична наука досліджує як минуле людського суспільства, так і його сьогодення. Потрібно розуміти, що минуло тісно переплетене зі сьогоденням та має значний вплив на перебіг сучасних процесів розвитку суспільства.

Історія України як складова загальнолюдської історії вивчає історичну діяльність українського народу, закономірності і особливості формування та розвитку суспільного життя на теренах України з найдавніших часів до наших днів.

Нерідко можна чути: «Для чого майбутньому інженеру, технологу програмісту, архітектору чи економісту знання з історії України?» Не треба, мовляв, на це витрачати час. Краще більше уваги приділити спеціальним дисциплінам, щоб ліпше знати свою справу. Насправді ж кожному фахівцеві історичні знання вкрай необхідні як у роки навчання, так і в період практичної державної чи підприємницької діяльності. Варто звернути увагу й на ту обставину, що український народ переживає період національно-державного відродження, що теж викликає небувалий інтерес до історії рідного краю. На зламі епох, на якому перебуває Україна, інтерес до минулого країни обумовлений також надією знайти в ньому пояснення сучасному і засади для виходу з теперішнього складного становища. Тільки глибоке вивчення історії свого народу допомагає нам повернути почуття національної гідності, честі, поваги. Людина без особистої гідності, з рабською психологією не може бути носієм національної ідеї, а народ, який втратив національну гідність і гордість, не зумів об'єднатись навколо національної ідеї, втрачає здатність до творчого саморозвитку, стає об'єктом інтелектуального та економічного пограбування з боку інших держав.

Дуже важливо осмислити історичний шлях розвитку українського народу об'єктивно, без фальсифікацій та пропагандистських кліше. Знання з історії України мають велике практичне значення, вони вчать студентів критично, самостійно мислити, вміло аналізувати минуле і сучасне, використовувати історичний досвід для розв'язання сучасних проблем.

Для цього потрібно засвоїти категоріально-понятійний апарат історичної науки. Оволодіти методами історичного пізнання. *Метод* – це

спосіб дослідження. Зокрема: **хронологічним** (вивчає розвиток подій в їх історичній послідовності), **синхронним** (дозволяє аналізувати одночасний розвиток подій), **ретроспективним** (розглядає сучасні процеси на основі аналізу попередніх подій) тощо. Потрібно також вміти використовувати принципи осмислення історичних процесів. **Принцип** – це загальновизнане правило. Серед них потрібно відмітити принцип **історизму** (розглядає розвиток історичних процесів у контексті і невідривному взаємозв'язку з історичними обставинами), принцип **об'єктивності** (визначальним для якого є опора на факти, а не на судження чи рефлексії).

Вивчення і реконструкція історичного минуло потребує використання певних **історичних джерел**, що є носіями інформації про минулий розвиток спільноти, території тощо. За своїми особливостями видобування інформації джерела поділяються на **речові** (знаряддя виробництва, предмети побуту, іграшки, зброя, монети, споруди тощо), **письмові** (книжки, офіційні документи тощо), **усні** (міфи, пісні, легенди, думи, прислів'я, казки, перекази тощо), **візуальні** (малюнки, фотоматеріали, відеоматеріали, графіті (написи на речах, станах тощо), картини).

Для ґрунтовного розуміння особливостей свого народу важливо осмислити також його культурний розвиток, внесок у світову культуру. **Культура** – це сукупність цінностей та їх матеріальних втілень, які створені людством або окремими соціальними групами, опосередковують їх відносини з природним та суспільним середовищем, передаються з покоління в покоління та забезпечують відтворення людської життєдіяльності. Складається вона з трьох модальностей: людської (набуті людиною якості), діяльнісної (вироблені способи діяльності), предметної (створені людиною речі, наукові, художні твори тощо).

До понятійного апарату історії культури належать її елементи – **традиції** (соціокультурна спадщина, що передається з покоління в покоління), **ритуали** (символічна поведінка, яка підкреслює значущість соціальних відносин), **звичай** (неписані правила поведінки), **обряди** (традиційна символічна колективна дія, яка зміцнює соціальні зв'язки), **інновації** (об'єкти, норми, цінності, що вперше з'являються в культурі внаслідок винаходу чи запозичення з інших культур), **міфи** (синкретичні уявлення про світ, які проявляються у розповідях про сакральні події).

За історичного підходу важливими при вивченні культури є поняття «*культурно-історична епоха*» (час існування певної якості культури), «*культурно-історичний тип*» (здатність культурної якості зародитися у вигляді організуючої епохи ідеї та зберігатися у наступних епохах у вигляді тенденції).

Виокремлюють форми культури: *матеріальна* – штучний предметний світ, види матеріальної діяльності людей; *духовна* – цінності, норми, правила, традиції, які опосередковують взаємини соціальних суб'єктів.

Залежно від сфери суспільного життя виділяють культуру політичну, правову, виробничу тощо, включно культуру містобудування, житла.

Залежно від суб'єктів соціальної дії (суспільства, групи, індивіда) розрізняють рівні культури. Одним з центральних понять є національна культура. За суб'єктивною ознакою також виокремлюють культури *елітарну* (цінності, які регулюють відносини членів еліти, предмети, які споживаються нею), *народну* (їй властиві *синкретизм*, поєднання утилітарності, магичності; прояви – казки, пісні, звичаї), *масову* (її суть – масове тиражування та споживання культурних цінностей). Появі останньої сприяли винайдення типографського верстату, поширення грамотності, а у XIX–XXI ст. – преси, радіо, ТБ, інтернету.

Засоби задоволення культурних потреб диференціюють види культури, зокрема, *художню*, що поєднує літературу та *мистецтво*, в основі якого образно-чутливе, символічне відтворення дійсності. Види мистецтва – живопис, скульптура, музика, театр, кіно, декоративно-ужиткове, які відрізняються засобами відтворення дійсності (звуки, фарби, танок). *Архітектура* – це наука і мистецтво проектування будівель, а також власне система будівель та споруд, які формують просторове середовище діяльності людини. Вона поділяється на цивільну, промислову тощо. Її образи відіграють значну роль у духовному житті.

Поняття *пам'яток культури* охоплює первинні джерела її історії – споруди, знаряддя праці, витвори літератури, мистецтва. Будівлі свідчать про еволюцію архітектурних стилів, цінностей замовників. Письмові пам'ятки поділяються на монументальні (на будівлях) та книжні (на пергаменті, бересті, папері). Від XIX ст. джерелами історії культури є фото- та кінодокументи, які відображують культурну динаміку.

Тема 1. ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОГЕНЕЗУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

План

1. Етнічність та етногенез.
2. Особливості становлення українського етносу.
3. Історична палітра етнічних груп України.

Етнічність та етногенез

Державотворення тісно пов'язане з етносоціальними процесами. *Етнос* – це така, що історично склалася, стійка група людей, яких об'єднує певна сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак (походження, територія, мова, релігія, господарство, самосвідомість, самоназва, психологія тощо). Тривалий час в науці приділяли значну увагу об'єктивним ознакам етносів. Так, територія сприяє формуванню економічних, соціальних, культурних зв'язків населення. Родючі землі вплинули на вагу землеробства в житті українців. Їх фольклор зберігає традиції культу родючості, релігійні свята підпорядковані сезонним роботам на землі. Важливим носієм інформації про народ є мова.

Але жодна об'єктивна ознака не є сама по собі визначальною та обов'язковою. Деякі етноси не мають окресленої території, наприклад, цигани. Євреї тривалий час жили за межами Палестини. Є діаспорні етноси, наприклад, абсолютна більшість вірменів мешкає поза Вірменією.

Те саме щодо мови. Часто різні народи спілкуються однією мовою (американці та англійці, німці та австрійці). Водночас наявність рідної мови не означає володіння нею. 80 % ірландців не володіють гелльською мовою, що не заважає їм бути чи не найбільшими націоналістами.

Тому етнічна *ідентичність*, тобто *ототожнення людини або групи з етнічною спільнотою*, не обмежується об'єктивними ознаками, а включає самосвідомість, почуття солідарності. Більше того, об'єктивні ознаки теж переживаються людьми, стають символами важливих для них значень. Тому (само)ототожнення зі спільнотою – результат вибору людини.

На цей вибір впливають різні соціальних суб'єкти – від родини до держави та інших держав. Цей вплив є конкуруючим та здійснюється усе життя. За Е. Ренаном, вибір на користь спільноти індивід робить

щоденно. Конкурентність соціального впливу означає, що індивід може змінити вибір. Тому ідентичність – змінна величина і розглядається наукою як процес *(само)ідентифікації*. Завдання історії – вивчення процесу формування ідентичностей.

Це впливає й на розуміння етногенезу. Хоча грецьке слово γένεσις означає «походження», під *етногенезом* розуміють не лише *походження народів, а й їх подальший розвиток через процес самоідентифікації так само, як й внаслідок зовнішньої ідентифікації*. Етногенез – це «beginning, coming into being», тобто процес, що не закінчується. Держави володіють найбільшими ресурсами для впливу на етногенез. Але список його агентів ними не обмежується. Його чинником є уся система соціальних зв'язків, і якщо дії держави та політиків суперечать розвитку цієї системи, неминучими є кризові явища у розвиткові суспільства.

Особливості становлення українського етносу

Український етнос *автохтонний* на території України. Його особливості простежуються з давнини. Людське життя зародилося в Україні 1 млн. років тому. Зв'язок культурних традицій між українцями та прадавніми спільнотами фіксують від часів енеоліту. Тоді в Україні домінувала трипільська культура (IV–II тис. рр. до н. е.). На довгий час в житті українців збереглися риси трипільської доби, пов'язані з обцинним устроєм, сімейним господарством, землеробськими обрядами, архітектурними традиціями, культом родючості. Це не означає, що трипільці є основою українського етносу, але говорить про безперервний етнокультурний процес у межах річчч Дніпра, Дністра та Дунаю.

У післятрипільську епоху в етнічному складі населення відбуваються зміни: людину неоліту та енеоліту змінюють індоєвропейські племена. Це понад 200 народів, нащадки яких й нині населяють Європу. Пізніше вони розпадаються на гілки – західну (прагерманські народи) та східну (балто-слов'яни). Балто-слов'яни розділилися на прабалтські та праслов'янські племена, а останні, вважають, *асимілювалися* з нащадками трипільців.

Індоєвропейські племена також були представлені киммерійцями, скіфами, сарматами. Їх вплив найбільше простежується у Причорномор'ї та степовому Криму, де вони мали гегемонію та, вступаючи у зв'язки з

іншими народами, творили єдиний культурний простір. Культура киммерійців дійшла до нас як культура високого розвитку військової справи. Зброя, обладунки, тактика ведення бою були перейняті сусідніми народами. Контакти слов'ян зі скіфами та сарматами позначилися на мові та антропологічному типі українців.

Слід згадати й про античний період нашої історії. Греки створювали міста-поліси з VIII ст. до н. е. Нині ми можемо говорити лише про

Українські жінки – проект І. Кравчишина (vidia.org)

економічні їх зв'язки з місцевими народами та окремі культурні впливи.

Більшість дослідників вважає прабатьківщиною слов'ян території між Дніпром та Західним Бугом й далі до Вісли. Демографічний вибух IV–V ст. привів до їх диференціації. Це було

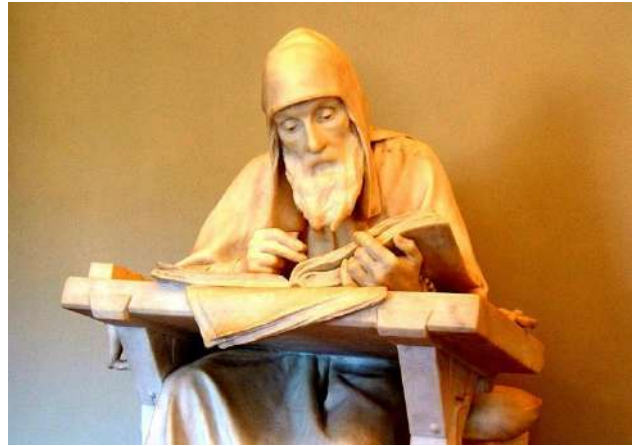
Велике переселення народів, коли племена активно переміщалися по території Європи, осідаючи на певних землях. Праслов'яни розпадаються на східні, західні та південні племена.

В Україні слов'яни представлені низкою *археологічних культур*. Виокремлення слов'ян припадає на *зарубинецьку* та *пшеворську* культури (II ст. до н. е. – II ст. н. е.). Ключовим для утворення українського етносу стали V–VII ст., на які припали київська, празька, пеньківська, колочинська культури. Предками українців були так звані праукраїнські племена полян, деревлян, сіверян, уличів, тиверців, дулібів, хорватів. Їх *консолідація* тривала у IX–X ст. Про українців як консолідовану цілісність можна говорити з постановням Київської Русі. Відтоді державність є одним з ключових чинників етногенезу українців. Саме тоді вони набувають спільних рис як етнос. Київські князі укріплюють кордони, розбудовують державні органи, приймають християнство, формується єдина писемна мова. Отже, з другої половини

І тис. н.е. можна виділити суттєві ознаки українського етносу, що властиві лише йому: мова (народнорозмовна), матеріальна культура (сільськогосподарські знаряддя, поселення, житло, одяг, їжа), народні традиції та звичаї, усна та пісенна творчість.

Українська писемність сформувалася на базі церковнослов'янської мови. З дохристиянських часів джерел не залишилося, але вчені сходяться на думці, що мова та писемність були й тоді. З прийняттям християнства розвиваються освіта, книжкова справа, культура. 988 р. є роком не лише прийняття

християнства, а й народження першої української літературної письмової мови (церковнослов'янської) – мови церковних, світських книг, документів. Паралельно існувала розмовна мова. З часом церковнослов'янська мова піддавалася впливу розмовної мови, в ній з'явилися притаманні

Літописець Нестор.

Література – важливий чинник національної консолідації (hromadskeradio.org)

для розмовної лексики українізми. Цей видозмінюваний варіант книжної мови поширювався по всій території Київської Русі, використовувався в державному управлінні, законодавстві, літописанні.

З XIV ст. в Україну приходять литовці, які не лише не порушують економічного розвитку, а й роблять руську (давньоукраїнську) мову державною. Нею написані Литовські статuti. Інакше було на Західноукраїнських землях. Тут з часів експансії короля Казимира Великого відбувається наступ на руську мову. У 1696 р. Варшавський сейм прийняв постанову про ведення документації на українських землях лише польською мовою.

За польсько-литовського правління для української мови важливе значення мали книгодрукування, братські школи, підтримка меценатів. Політичні процеси кінця XVII – XVIII ст. були складними для мови. Українці не мали державності та були поділені між різними культурними просторами. Але, як показало національне піднесення XIX ст., українська мова вийшла на новий етап розвитку. Саме у XIX ст. сформувалася нова

літературна українська мова, а на початку ХХ ст. вона знову отримала статус державної.

ХХ ст. було випробуванням для неї. Втрата державності, територіальний поділ, російщення, зневажливе ставлення до української мови призвели до того, що мовне питання й нині є складним. Проголошення незалежності у 1991 р. зробило українську мову єдиною державною в Україні, одним з елементів консолідації українців та інших етнічних спільнот навколо нової держави.

Релігійна єдність необов'язкова для етнічної спільноти. Нині релігійність виділено в контекст особистісного простору людини, а суспільство толерантне до релігій. Але в Європі християнство було важливим чинником етногенезу. Стало воно консолідуючим фактором, чинником набуття неповторних рис й української етноспільноти.

Питання прийняття християнства не вичерпуються хрещенням 988 р. Воно змінило ідеологію Київської держави. Віра в єдиного Бога стала важливим елементом єдності етносу та державності. Для України релігійне питання було й залишається питанням не лише культурної єдності, а й незалежного існування від іноземних впливів.

Отже, українці, як й більшість європейських етносів, зародились у I тис. н. е. Етногенез розгортався відповідно до політичних, економічних, соціальних, культурних процесів. Консолідуючими чинниками були виробничі відносини, що формувалися згідно з географічним положенням, культурні (мова, релігія, звичаї, обряди) та політична традиції, а це вплинуло на усвідомлення спільного походження, (само)ідентифікацію. Звісно, український етнос є не законсервованим. Як вважав Ю. Бромлей, «жоден етнос не є вічним, незмінним. Але незмінність етнічних систем, безперечно, аж ніяк не суперечить тому..., що стійкість – одна з характерних рис. Адже при цьому мають на увазі ...повільнішу мінливість етнічних явищ порівняно з іншими компонентами соціального життя».

Історична палітра етнічних груп України

Україна, з її розміщенням на перетині культур, є домом для різних етнічних груп. Гармонійні їх відносини – запорука існування держави.

Автохтонними народами України є кримські татари, караїми та кримчаки. Кримські татари – компактна спільнота на Кримському півострові, у степах Таврії та Причорномор'я. Відділившись від Золотої Орди, утворили Кримське ханство, яке існувало до 1783 р. У 1944 р. були депортовані до Узбекистану, Казахстану, Башкирії, Якутії. З початком демократизації до Криму повернулися 100 тис. кримських татар.

Тюркомовний народ караїми мешкає у Криму, частково у Галичині, Луцьку, Києві. Їх релігія – караїмізм. Вважають, що це послідовники секти юдаїзму, яка визнає частину законів юдаїзму, доповнює їх власними та відновленими давньоталмудськими та садукейськими текстами. Засновником караїмізму був Анан, який жив у 762 р. в Багдаді та був вигнаний за намагання відновити юдаїзм у первинному вигляді, переїхав до Єрусалиму, де й заснував першу караїмську общину.

Кримчаків у 1989 р. нараховувалося 1448 (у Криму – 604). Це давня єврейська група, яка перейшла на мову, близьку до кримсько-татарської.

Найдавнішими в Україні є поселення євреїв, поляків, білорусів, молдован, греків, вірменів. Їх переселення скоріше мало економічні причини. Перші євреї з'являються у X ст., вони переселилися з Хозарського каганату, але масове переселення почалось у XIV ст., здебільшого до Галичини, Буковини. Після поділу Речі Посполитої інші регіони України. Як правило, зосереджувалися у містах.

Білоруси займали українсько-білоруське порубіжжя – Полісся – та мешкали у Донбасі, куди вони переселялися після Другої світової війни.

Поляки з'явилися в Україні у XIV ст. з *колонізацією* Галицько-Волинського князівства. Масова колонізація припала на XVII–XVIII ст. Більшість оселялася у Галичині, Волині, Поділлі, Київщині. У 1939–1941 рр. їх масово вивозили до Сибіру. У 1944 р. частина їх повернулася.

Молдаван часто вважають румунами, але опитування свідчать, що багато їх усвідомлюють себе як окрему спільноту. Молдовани утворювали чисельну групу у Галицько-Волинському князівстві. Масове переселення від турецьких репресій відбулося у XVI ст. на Лівобережжя Дністра та Буковину. Основним їх осередком була й Бесарабія.

Греки проживають в Україні з часів заснування міст у Причорномор'ї. З часом їм довелося переселитися на Приазов'я та навіть пережити депортацію за часів радянського режиму.

Згадки про вірменів сягають VII ст. Відомі зв'язки з Вірменією київських князів. У XIII ст. Львів став центром вірменської єпархії. Осередками вірменів були й Кам'янець-Подільський, Київ, Луцьк, Галич, Івано-Франківськ, південь.

Найчисельнішою етнічною групою України є росіяни. Їх масове переселення почалося наприкінці XVIII ст. у зв'язку з політикою царату щодо освоєння українських земель. Найінтенсивніше вони переселялися на Лівобережжя, Слобожанщину, степові райони Півдня, Таврію, Донбас. Після Другої світової війни їх кількість значно зросла.

Множинна етнонаціональна ідентичність (<http://peace.in.ua>)

Окрему групу складають народи Європи, які осіли в Україні. Компактно в Одещині, Запоріжжі, Приазов'ї та інших регіонах мешкають болгари – продукт злиття балканських слов'ян та болгар-тюрків, які прийшли з Азії. На Полтавщині похований засновник Болгарської держави хан Кубрат. З XVIII ст. частина болгар втікає до Причорномор'я від турецького гніту. Угорці, прабатьківщиною яких є Східне Приуралля, у IX ст. перейшли Карпати та осіли у центральній частині Придунайської низовини. В Україні мешкають головним чином у Закарпатті. Румуни переселилися на територію Чернівецької області у XIII–XV ст.

У Одеській, Миколаївській, Дніпропетровській областях, на Донбасі мешкають гагаузи. Це нечисельний народ, оцінки походження якого розходяться. Самі гагаузи вважають себе православними албанцями (тобто нащадками іллірійських племен, які мешкали на Балканах).

Контрольні питання

Які чинники визначальні при формуванні етносів?

Охарактеризуйте територію, на якій сформувався український етнос?

Які прадавні етнічні групи впливали на формування українців?

Які археологічні культури були основними у формуванні українців?

Які народи сьогодні населяють Україну? Якою була історія їх переселення на українські території?

Терміни

АВТОХТОННІ НАРОДИ – народи, походження яких пов'язано з певною територією, на якій вони проживали з початку свого існування.

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА – стійка сукупність об'єднаних спільною територією типів археологічних залишків певного соціального організму, які змінювалися та розвивалися у взаємозв'язку. Взаємозв'язки елементів матеріальної культури відбивають соціальну структуру соціуму.

АСИМІЛЯЦІЯ – злиття двох народів із втратою одним з них мови, культури, національної самосвідомості. Розрізняють природну та штучну, повну й часткову А.

ЕТНОГЕНЕЗ – походження народів на базі етнічних компонентів та їх подальший розвиток, який відбувається через процес самоідентифікації індивідів так само, як він є результатом зовнішньої ідентифікації.

ЕТНОС – така, що історично склалася, стійка група людей, яких об'єднує сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак (походження, територія, мова, релігія, господарство, самосвідомість, самоназва тощо).

ЗАРУБИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА – праслов'янська культура залізного віку у басейнах Прип'яті та Дніпра у II ст. до н. е. – II ст. н. е.

ІДЕНТИЧНІСТЬ (САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ) – ототожнення людини / групи з етнічною спільнотою на підставі об'єктивних (територія, мова, релігія, політичне об'єднання) та суб'єктивних (уявлення про походження, самосвідомість, самоназва, символізм об'єктивних ознак) ознак.

КОЛОНІЗАЦІЯ – 1) заселення й господарське освоєння вільних та окраїнних земель (внутрішня К.); 2) організація поселень за межами країн (зовнішня К.); 3) перетворення незалежної країни на колонію шляхом її військового, економічного та політичного поневолення.

КОНСОЛІДАЦІЯ – злиття близьких за мовою та культурою етносів, внаслідок чого утворюється більша етнічна спільнота.

Тема 2. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

План

1. Розгортання визвольної боротьби у XIII–XVIII ст.
2. Особливості національного руху XIX ст.
3. Резистанс XX ст.: перебіг та досягнення.

Розгортання визвольної боротьби у XIII–XVIII ст.

Національно-визвольний рух – це суспільно-політичний рух з метою звільнення країни від чужоземного панування, об'єднання етнічних територій у національну державу. Багатьом народам доводилося вести, а деякі й донині ведуть боротьбу за визволення. Українському народу теж випало відстоювати право на національне, соціально-економічне та релігійне самовизначення. Після розпаду Київської Русі її спадкоємець Галицько-Волинське королівство боролось за правосуб'єктність із Золотою Ордою. Надалі українська аристократія протистояла польській інтервенції та централізаторській політиці Великого князівства Литовського. Боротьбу за збереження етнічної та культурної самобутності у XVI ст. розгорнули міщани, які для цього об'єднувалися в *братства*.

Водночас із братств формувалася нова українська визвольна сила – козацтво, яке з моменту виникнення чинило перешкоди грабіжницьким походам кримських татар, а невдовзі організувало повстання проти польського панування, організаторами яких наприкінці XVI – у XVII ст. були К. Косинський, С. Наливайко, Т. Трясило, І. Сулима та ін.

Героїчною сторінкою визвольного руху була революція 1648–1676 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Його подвижниками були полковники М. Кривоніс, І. Богун, Д. Нечай, С. Кричевський та ін. Українська армія розбила польське військо, що забезпечило відновлення

Іван Богун (uamodna.com)

Української держави. Річ Посполита опинилася на межі катастрофи і лише зупинення просування української армії на Варшаву та зрада союзника козаків врятували Польщу від розгрому і призвели до затягнення українсько-польської війни, що мало наслідками погіршення економічного стану, ускладнення міжнародного положення.

Смерть видатного воєначальника та лідера держави, яким був Хмельницький, негативно відбилася на продовженні революції. Не знайшлося наступника, який зміг би впоратись з викликами, забезпечити незворотність політичної консолідації держави, поєднати інтереси різних верств у внутрішній політиці, налагодити ефективну дипломатичну діяльність. Розгром московського війська під Конотопом у 1658 р. українською армією І. Виговського чи об'єднання розколотої України під владою Д. Дорошенка були короточасними успіхами через складне внутрішнє та зовнішнє становище козацької держави. В Україні почалася громадянська війна – Руїна, в яку втручалися сусідні держави, зокрема Польща та Московія, які розділили територію України.

Значення революції полягало в тому, що вона привела до відновлення національної держави, стимулювала розвиток національної самосвідомості, на тривалий час знищила кріпосницьку систему тощо.

У другій половині XVII та у XVIII ст. українська влада намагалася зберегти залишки державності на Лівобережжі у протистоянні з Московією. Незадоволення московською політикою зросло під час Північної війни Росії зі Швецією.

Гетьман І. Мазепа зробив спробу визволити Україну за підтримки Швеції, але поразка шведсько-українських військ завадила його планам. У відповідь російський цар Петро I здійснив жорстокі репресії:

Опришки (Karpaty.ua)

закатував понад 23 тис. осіб, зруйнував Січ та гетьманську столицю – Батурин (було вирізано все її населення – 15 тис. осіб) тощо.

Національно-визвольна та антифеодальна боротьба тривали на Правобережжі наприкінці XVII – у XVIII ст., а у Західній Україні у XVII–XIX ст. в формі *гайдамаччини* та *опришківства*. Участь в гайдамацькому русі брали переважно козаки та селяни. Найпотужнішим було повстання Коліївщина 1768 р. під проводом М. Залізняка та І. Гонти. Опришки діяли в Карпатських горах невеликими селянськими загонами та застосовували партизанську тактику. Найвідомішим їх лідером був О. Довбуш.

Особливості національного руху XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. більшість України потрапляє під контроль Російської та Австро-Угорської імперії. Знищення залишків автономії та придушення національного життя українців не призвели до відмови від боротьби за свободу. Представники нової верстви – інтелігенції, яка почала відігравати провідну роль у визвольному русі, спрямовували зусилля на підвищення освітнього рівня народу, розвивали літературу, освіту тощо на основі української народної культури, мови, традицій.

У 1846 р. у Києві виникла нелегальна політична організація – Кирило-Мефодіївське братство. За допомогою культурницької та пропагандистської діяльності її члени прагнули піднести національну свідомість та підняти народ на боротьбу за свободу і незалежність. Його провідниками були М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, М. Гулак та Т. Шевченко, який став символом українства.

«Від Кирило-
Мефодіївського
братства веде
свою історію
весь новий
український
політичний рух»
М. Грушевський.

М.Грушевський (svitppt.com.ua)

На початку 1860-х років поживається український рух в Наддніпрянщині, створюються культурно-освітні організації – громади. Чільними їх діячами були В. Антонович, П. Чубинський,

М. Костомаров, М. Лисенко, М. Старицький. Їх діяльність спрямовувалася на розвиток народної освіти, поширення національної культури, формування національної свідомості, але вони підкреслено утримувались від політичної діяльності. Однак й ці скромні цілі російська влада вважала загрозовими та відповіла на діяльність громад репресіями.

Наприкінці XIX ст. помірковане *українофільство*, яке домінувало в українському русі у 1860–1870-ті роки, вичерпало себе, продемонструвавши неспроможність за існуючого політичного режиму лише культурницькими засобами поліпшити становище народу. Пошук нових ідей, організаційних форм визвольного руху у 1890-ті роки покликав до життя об'єднання виразної політичної спрямованості, зокрема «Братство тарасівців». У його програмі наголошувалося, що Росія є окупантом України, висувалися вимоги державної незалежності, акцентувалося, що лише вирішення національного питання розв'яже питання соціальні, а не навпаки.

У XIX ст. посилюється український рух в Галичині, Буковині та Закарпатті, які перебували під владою Австро-Угорщини. Українське населення було майже повністю селянським, а у міських громадах, зокрема, на промислових підприємствах чисельне та культурно домінували поляки, німці, угорці. Але Австрія (з 1867 р. – Австро-Угорщина) випередила Росію за рівнем громадських свобод. У другій половині XIX ст. тут ухвалили конституцію, впровадили *парламентаризм*, проводили вибори. Тому український рух мав сприятливіші умови, ніж в Наддніпрянщині. Культурно-освітня організація «Товариство греко-католицьких священників» (І. Могильницький, М. Левицький) та громадсько-просвітницьке об'єднання «Руська трійця» (І. Вагилевич, М. Шашкевич, Я. Головацький) сприяли розгортанню культурницької боротьби.

Перший синьо-жовтий прапор над Львовом, 1848 рік (<http://karelin.org.ua>)

Прискорили розвиток українського руху революційні події 1848–1849 рр. в Європі, зокрема Австрії. У другій половині XIX ст. виникають громадські, культурно-просвітницькі та наукові організації – клуб «Руська бесіда», товариство «Просвіта», літературне (з

1892 р. – літературно-наукове) товариство ім. Тараса Шевченка, громадське об'єднання «Народна рада», а у 1890-ті роки – перші політичні партії європейського зразку – Русько-українська радикальна, національно-демократична, соціал-демократична. Серед провідних партійних лідерів були І. Франко, М. Павлик, Ю. Бачинський, В. Будзиновський, В. Охримович та ін. Попри ідеологічні розбіжності, спільною для усіх українських партій Галичини було проголошення стратегічною метою незалежності усіх українських земель у соборній державі, а тактичною – досягнення автономії українських земель у складі Австро-Угорщини.

Резистанс ХХ ст. : перебіг та досягнення

На початку ХХ ст. український національний рух посилюється, збільшується коло його учасників, що у свою чергу сприяло подальшому пробудженню національної свідомості. На Наддніпрянщині виникають політичні партії. Першою у 1900 р. була Революційна українська партія (пізніше перейменована на соціал-демократичну робітничу), згодом – соціалістична, народна, ліберальна, радикальна та ін. Усі вони

Програма Революційної Української партії (<http://zbruc.eu>)

висували гасла ліквідації самодержавства, демократичних свобод, економічних реформ. У національній сфері здебільшого виступали за автономію України у майбутній демократичній федеративній російській республіці.

Політизація привела до українського руху нові імена, які на тривалий час визначили його обличчя. Це керівник студентського руху Д. Антонович, економіст М. Порш, письменник В. Винниченко, майбутній міністр військових справ С. Петлюра, батько українського націоналізму М. Міхновський, письменник С. Єфремов, юрист Б. Кістяківський, землевласник та меценат Є. Чикаленко, письменник Б. Грінченко та ін. Не можна не згадати й діячів, які не були членами партій, але мали значний вплив, наприклад, Лесю Українку, яка у поетичних та публіцистичних творах розробляла теоретичні питання національно-визвольного руху.

Перша світова війна була для України важким часом, оскільки

Василь Вишиваний (lo.ua)

українці, територіально розділені між державами, були змушені воювати у супротивних арміях. Різні політичні лідери висловлювали підтримку у війні Російській або Австро-Угорській імперіям чи закликали до нейтралітету. В австрійській армії вдалося сформувати легіон Українських січових стрільців, який мав закласти основу майбутньої української армії. Командиром УСС у 1918 р. був представник правлячої австрійської династії Вільгельм Габсбург, якого вояки називали Василем Вишиваним.

Ослаблені війною імперії розпалися під тиском революцій. В ході Української революції 1917–1921 рр. утворилися дві українські держави – Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка. 22 січня 1919 р. вони об'єдналися. Керівниками визвольних

змагань були М. Грушевський, П. Скоропадський, С. Петлюра, Є. Петрушевич.

УНР зазнала агресії з боку більшовицької Росії наприкінці 1917 р., проти ЗУНР у листопаді 1918 р. почала війну Польща. Згодом Україна зазнала агресії та інтервенції монархічної російської та румунської армій. В умовах збройного протистояння, за відсутності зовнішньої підтримки та провальних внутрішньополітичних дій різних урядів для української армії виявилось надзавданням утримати незалежність. Українські землі потрапили під владу СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини.

Після припинення збройних дій української армії на території, захопленій радянською владою, до 1930-х років тривали партизанська війна та селянські виступи. Спробу розбудувати незалежну комуністичну Україну робили прихильники **націонал-комунізму** С. Мазлах, М. Хвильовий та ін. Їх намагання підтримали колишні лідери української революції, які повернулися з еміграції. Але репресії та голодомор 1932–1933 рр. призвели до краху визвольної боротьби на території УРСР.

Інтенсивно розгортався український спротив на землях, що потрапили під контроль Польщі. Найпотужнішою **підпільною** структурою була Організація українських націоналістів під керівництвом колишнього полковника української армії Є. Коновальця, а легальною – парламентська партія Українське національно-демократичне об'єднання на чолі з Д. Левицьким та В. Мудрим. Визначну роль у боротьбі відгравали культурно-просвітні («Просвіта», «Рідна школа»), молодіжні («Пласт») організації та кооперативний рух. Представники спротиву шукали підтримки у боротьбі за відновлення держави на міжнародній арені.

Олена Хорунжа, перша
жінка-офіцер у світі
ounuis.info

У 1938–1939 рр. активізувались визвольні процеси на Закарпатті, внаслідок розпаду Чехословаччини виникла Карпато-Українська держава. Допомогу у її творенні надали сотні українців, що приїжджали з інших регіонів, зокрема, члени ОУН. Держава зазнала агресії з боку Угорщини і за відсутності потужної армії була захоплена.

Емблема ОУН (бандерівці)

<http://initiativenational.blogspot.com>

Під час Другої світової війни український *резистанс* набрав розмаху. Проти німців за повернення України під контроль радянської влади розгорнули боротьбу червоні партизани, за відновлення України – національні партизани, які входили до складу Української повстанської армії та підпілля ОУН. Очолив УПА Роман Шухевич. УПА вела збройну боротьбу проти й нацистів, й червоних партизанів. Збройна боротьба ОУН і УПА тривала до середини 1950-х рр.

Після війни під впливом підпілля в Західній Україні виникали різні об'єднання, зокрема шкільної та студентської молоді. Із лібералізацією радянського режиму за правління М. Хрущова наприкінці 1950-х рр. з'являється нова форма спротиву, що ґрунтувалася на мирних, ненасильницьких методах. Виникали відповідні організаційні об'єднання – Українська робітничо-селянська спілка, Громадський комітет захисту Н. Строкатої, Українська гелсінська група. Лідерами спротиву були Л. Лук'яненко, І. Світличний, І. Дзюба, В. Чорновіл, М. Горинь та ін. Діячі нової хвилі свої зусилля спрямовували на захист особистих і національних прав, національного відродження, свободи віросповідання, на боротьбу проти *русифікації* тощо. Вони направляли *петиції* органам влади та міжнародним організаціям, влаштовували демонстрації, поширювали *самвидав* (так, В. Чорновіл видавав журнал «Український вісник»).

В цілому за жорсткого тиску радянського апарату спротив 1950 – середини 1980-х рр. репрезентувала нечисленна група людей з різних областей. Але їх діяльність розхитувала режим та стала поштовхом національно-визвольної боротьби на зламі 1980–1990-тих років.

Політичні та економічні реформи в СРСР наприкінці 1980-х років, звільнення політв'язнів, публікація матеріалів про радянські репресії сприяли піднесенню національно-визвольного руху. Виникли групи та організації різного спектру діяльності, основним їх завданням було домагатися права українців на вільне самовираження, зокрема, Український культурологічний клуб, Товариство Лева,

Українська гелсінська група, товариство «Просвіта». У 1989 р. створили масову громадсько-політичну організацію – Народний Рух України, що став однією із провідних сил українського державного самоствердження. Дієвим засобом впливу на владу стали мітинги та демонстрації. У 1990 р. на виборах до Верховної Ради УРСР та місцевих рад демократичні сили здобули багато місць. Вони стали ініціаторами прийняття парламентом Декларації про державний суверенітет України, законів про економічний суверенітет України, про повернення до України усіх солдат-українців. Спроба влади спинити процес відновлення незалежності, зокрема й шляхом державного перевороту, була безрезультатною. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності України.

Український національно-визвольний рух є одним із найгероїчніших та найінтенсивніших рухів світової історії. Впродовж тривалої боротьби українській спільноті довелося скласти багато жертв, відчайдушно вести спротив завойовникам, незважаючи на їхню могутність чи антиукраїнську політику. Завдяки незламності багатьох поколінь народу на карті світу раз у раз відроджувалася і остаточно утвердилась наприкінці ХХ ст. Українська держава. Так було досягнуто

Символічне зображення України (1941-1953)

<http://initiativenational.blogspot.com>

мети українського національно-визвольного руху – відновлено державну незалежність України.

Контрольні питання

Що таке національно-визвольний рух?

Які етапи у своєму розвитку пройшов український національно-визвольний рух?

В чому полягало значення Української національної революції XVII ст.?

В чому полягали особливості національно-визвольного руху XIX ст.?

Розкажіть про діячів національно-визвольного руху XIX–XX ст.?

Розкрийте особливості національно-визвольного руху у 1940 – початку 1950-х рр.

Які методи діяльності використовували українські активісти 1950 – середини 1980-х років?

Охарактеризуйте особливості та результати діяльності національно-визвольного руху на зламі 1980–1990-х років?

Терміни

БРАТСТВА – громадські організації православних міщан у XVI–XVIII ст. Виникли на базі традиційних церковних братств. Боролися проти окатоличення. Відкривали школи, друкарні, колегіуми.

ГАЙДАМАКИ (від тур. *haydamak* – кочівник, розбійник) – самоназва народних повстанців на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. проти влади Речі Посполитої.

ОПРИШКИ (ймовірно від лат. *oppressor* – нищівник, месник) – учасники селянського повстанського руху в Галичині, на Закарпатті, Буковині проти польської шляхти, молдовських бояр, угорських феодалів, згодом – проти австрійської адміністрації. Діяли у XVI ст. – середини XIX ст.

ПАРЛАМЕНТ – орган державної влади, який ухвалює закони. Має різні назви: у США – Конгрес, Польщі – Сейм, Україні – Верховна Рада. Під парламентаризмом розуміють певний державний лад, якому властива висока політична роль парламенту на противагу королям, президентам.

ПЕТИЦІЯ (від лат. *petitio*) – індивідуальна або колективна вимога, звернення, пропозиція, скарга, прохання, які подаються у органи державної влади у письмовій формі.

ПІДПІЛЛЯ – нелегальна діяльність, спрямована проти влади, а також конспіративне життя тих, хто бореться з владою.

РЕЗИСТАНС (від англ. *resistance*) – спротив, опір, протидія, опозиція.

РУСИФІКАЦІЯ – сукупність дій влади в Російській імперії та СРСР, спрямованих на просування російської мови та культури шляхом поступового витіснення мов та культур народів, які проживали у цих державах. Ці дії були інструментом політики асиміляції цих народів.

САМВИДАВ – видавані поза цензурою підпільні листівки, брошури, книжки й періодичні видання. Широко поширений у СРСР у 1950-1980-х рр. Один з основних виявів руху опору.

УКРАЇНОФІЛЬСТВО – суспільно-літературний рух ХІХ ст. серед українців Росії та Австро-Угорщини (Галичини). Його представники прагнули зберігати й розвивати мову, літературу, інші культурні особливості українського народу.

Тема 3. ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

План

1. Державотворчі процеси у давні часи та в княжий період.
2. Історичні уроки козацької державності.
3. Українська державність в часи революції 1917–1921 рр.
4. Становище державності у 1920-1980-ті роки.
5. Сучасний період державотворення в Україні.

Державотворчі процеси у давні часи та в княжий період

Український народ віками творив власну державність. Але історія державності в Україні почалася із прийшлих народів. На її території існували такі держави. Кіммерія (IX–VII ст. до н. е.) займала територію від Дністра до Дону, північний Крим, Таманський та Керченський півострови. Влада належала царям та знаті. Розпалась після вторгнення скіфів. Водночас в горах Криму існувала Тавріка – рабовласницька держава таврів (від грец. *tavros* – бик) (IX–I ст. до н. е.), основним заняттям яких були землеробство та скотарство. У II ст. до н. е. була підкорена понтійським царем Мітрідатом VI Євпатором, Римом.

Скіфія. У VII ст. до н. е. скіфи захопили землі між Доном, Дунаєм і Дніпром та частину Криму. Найпотужнішим було плем'я царських скіфів. На правому березі Дніпра мешкали скіфи-кочовики, між Інгулом та Дніпром – скіфи-орачі. Столиця була у Кам'янському городищі (Нікополь), згодом у Неаполі Скіфському (Сімферополь). У III ст. до н. е. під тиском сарматів Велика Скіфія розпадається.

Помітним етапом державотворення були грецькі міста-держави – Ольвія, Феодосія, Пантікапей, Херсонес, Тіра, згодом – Боспорське царство, у яке об'єдналися міста Керченської протоки. Розквіт міст припав на V–IV ст. до н. е. Державний лад був подібним до полісів Греції. Чи не вперше в Україні діяли виборні органи – магістратури.

У III ст. до н. е. – III ст. н. е. між Доном та Дніпром панували сармати. Вони потребували великої кількості сільгосппродукції, тому постійно воювали або торгували з осілими племенами, щоб отримувати зерно, вина, зброю, ювелірні вироби. Їх центром був Танаїс на Дону. Сармати підпорядкували собі, зокрема, слов'ян зарубинецької культури.

У II–IV ст. в Причорномор'ї виникло Королівство Готів. Столицею було «Дніпрове місто» (поблизу с. Башмачка Запорізької обл.). У 375 р. готи були розгромлені гунами та антами та відійшли до наддунайських земель, частина – осіла у Криму. Виникло нове утворення – Держава гунів, які прийшли від кордону з Китаєм. За правління Аттіли простягалася від Рейну до Волги. У 451 р. розпалась.

Переддень української державності Грушевський бачив у антах (375–602), що мешкали між Дніпром та Дністром та на схід від Дніпра. Владу мали народні збори та князі, при князях діяла рада старійшин. У VI–VII ст. антів розгромили авари та остготи. Безпосереднім містком до української державності стали племінні союзи слов'ян VIII–IX ст. Полянський союз охоплював київські, чернігівські та переяславські землі. Це були перші слов'янські протодержавні утворення в Україні.

У IX ст. виникає могутня Київська Русь, яка на XI ст. простягалася від середнього Дніпра до Ладозького та Онезького озер, на заході – до Карпат, Прута та Дунаю. Населення становило 4,5 млн. Соціальну структуру складали князі та їх дружини, бояри («кращі люди»), духовенство, простолюд. Вільних хліборобів називали смердами, безземельних селян, які відробляли позику – закупами, невольних людей – холопами.

Русь поділялася на землі-князівства. Впорядкувала систему управління княгиня Ольга, яка встановила стани, де здійснювалися збирання данини та суд, та терміни збирання данини. Але найсуттєвіші кроки зробили Володимир та Ярослав. Вони поставили синів *намісниками* у землях. Землі належали не синам та навіть не великому князю, а правлячій династії Рюриковичів. Ідеологічним фундаментом цієї системи стало християнство. Поширюються думки про божественне походження влади. При князях діяла боярська дума. Вона запроваджувала податки, брала участь у виборах церковних очільників. Радитись з думою було моральним обов'язком князя. Зважали князі й на віче, яке скликалось ними або провідниками громад, укладало з князями угоди (*ряди*). Із зміцненням княжої влади на початку XI ст. вплив віча був обмеженим, але зріс з середини XI ст.

Закони на Русі існували з часів угод з греками князів Олега та Ігоря. У часи Ярослава законодавство було кодифіковане під назвою «Руська

правда». Вона сприяла централізації держави. Державні доходи становила данина з населення. Доходами розпоряджався князь. Основою монетної системи була гривня. Карбувати монету почав князь Володимир.

Пограничність Русі зумовила велику вагу торгівлі, а відтак міст. Місто було «резиденцією» князя/боярина. Управляли містом призначенці князя. У великих містах військовими, адміністративними та судовими начальниками були тисяцькі. Підвідомча їм територія поділялася на сотні на чолі з сотниками. У невеликі міста призначали посадників. Самоврядування здійснювалося на рівні сільських громад.

Ця система не була стійкою. Серед причин була «горизонтальна» *система успадкування* київського столу. Спадкоємцем був не старший син, а молодший брат, а після смерті братів – сини найстаршого й далі. Тому більшість членів династії не мали шансів обійняти київський стіл. Це провокувало війни. Ярослав знищив усіх братів, крім Мстислава, а по його смерті став одноосібним великим князем, але надалі це нікому не вдалося. Тому у 1097 р. запровадили *вотчинну* систему. Відтоді юридично настає роздробленість Русі, хоча деякі автори ведуть її від смерті сина Володимира Мономаха. Не усі історики однастайні в оцінці роздробленості. Раніше поширеною була думка, що це означало кінець держави. Нині вважають, що роздробленість означала перехід до нової форми держави – федерації або конфедерації.

На думку Грушевського, спадок Київської Русі перейшов до Галицько-Волинського князівства або Руського королівства. Суспільний лад тут був подібним до Київської Русі. Князі вживали титул «руський король». Але влада князя була обмежена боярами та пануванням татар з XIII ст. У XIV ст. діяла боярська рада (знатні землевласники, галицький єпископ, княжий суддя).

Печатка короля Юрія I. Лицар зі щитом, на якому зображений лев (uk.wikipedia.org)

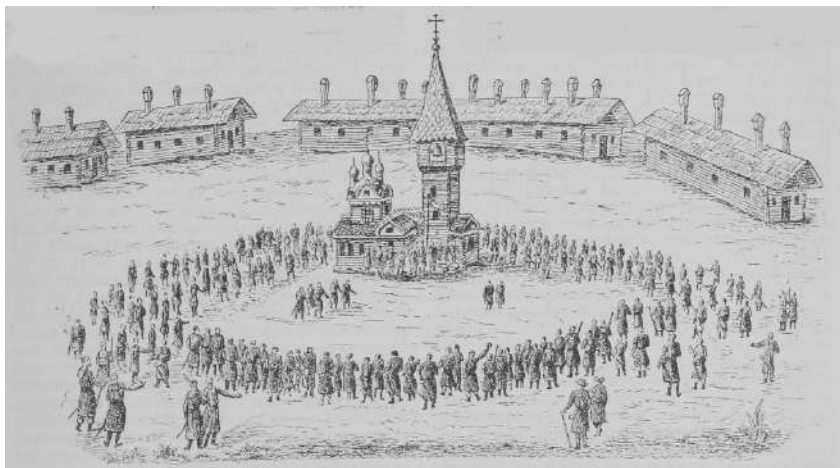
Розпад Русі стався значною мірою внаслідок ворожнечі князів, бояр та набігів кочовиків, через що занепадала роль Русі як центра торгівлі.

В межах Київської Русі відбувався етногенез українців, росіян та білорусів, але Україна має найбільші підстави на її спадщину, адже ця держава сформувалася з центром в Україні.

У Великому князівстві Литовському. Спочатку литовці не ламали місцеве управління. Вони залишили удільні князівства, лише поставивши на їх чолі литовців. Удільні князі були членами великокняжої ради. Староукраїнська мова була державною, православ'я мало привілеї. Тому князівство Литовське було по суті продовжувачем української державності. Правову основу становив Литовський Статут (1529, 1566, 1588 рр.). Важливим механізмом було й Магдебурзьке право. Містами управляли виборні магістрати. Але намісники часто втручались у справи міст. З часом великі князі намагалися боротися з удільними князями. У XV ст. на звичайні провінції перетворили Волинь, Київщину та інші землі.

Козацький період українського державотворення

Першим державним утворенням, що сформували українські козаки була Запорізька Січ. Вона поділялася на 38 куренів та 5–10 паланок. Вищим органом влади була загальна рада, яка обирала старшин, чинила

Загальна рада на Січі (<http://imk.it-me.com.ua>)

суд. Між зібраннями ради влада належала Кошу у складі кошового отамана, судді, **осавули**, писара, під час війни – **обозного**. Кошовий отаман мав військову, адміністративну та судову владу. З 1568 р.

постають реєстрові козаки, які офіційно були на службі у польського короля.

В ході Української революції XVII ст. виникло державне утворення, що з часом стали називати Гетьманщиною. Її територія змінювалась під час війни. Наприкінці XVII ст. до неї відійшли територія Лівобережжя та Запоріжжя. Владу в державі мала козацька старшина. Гетьман обирався

на невизначений термін, здійснював суд, очолював військо, адміністрацію, проводив переговори з іншими державами. Вищим органом була рада старшини, яка вирішувала питання цивільної адміністрації, суду, фінансів, земельних справ. При Гетьмані діяв генеральний уряд, до якого входили генеральний обозний, судді, писар, **підскарбій**, осавули, **хорунжий**, **бунчужний**.

За «Березневими статтями» 1654 р. Гетьманщина визнала зверхність царя, платила Москві частину прибутків. Після Хмельницького угоди між гетьманами та Москвою все більше обмежували владу гетьмана.

Скарбницю поповнювали три основні податки: подимне (від житла); стації (на утримання козацького війська); збори з гуральництва (показанщина). Фінансами відав генеральний підскарбій. Є свідчення, що Хмельницький карбував монету, але вона не була введена в обіг.

В державі впровадили полково-сотенний устрій. Полк був військовою та адміністративно-територіальною одиницею. У Гетьманщині були 10 полків: Київський, Ніжинський, Чернігівський, Полтавський, Гадяцький, Миргородський, Лубенський, Стародубський, Переяславський, Прилуцький. Полковника обирала полкова рада або призначав Гетьман. Територія полка поділялася на сотні. Найнижчою одиницею були невеликі міста й села, де владу мали отамани. Полковники, сотники та отамани реалізовували повноваження щодо розподілу земель, організації їх засвоєння, здійснювали судову та іншу владу.

На міста, де діяло магдебурзьке право, козацький устрій не поширювався, але міське самоврядування не мало влади щодо козацтва, старшини, селянства, які підпорядковувались козацькій владі.

Отже, система управління Гетьманщини зародилась як військово-управління, але трансформувалася у державне. Відтак, якщо в перші роки

Печатка Війська Запорозького на
універсалі гетьмана Івана Виговського
<http://xviic.blogspot.com>

революції землі католицької шляхти захоплювали різні групи, серед них селяни, то з часом старшина, заволодівши державною владою, отримала першість з точки зору привласнення земель. В. Смолій та В. Степанков відзначають чіткий курс на «перетворення старшини в шляхетський стан».

На Слобожанщині теж ввели полковий устрій (полки Ізюмський, Острогозький, Охтирський, Харківський, Сумський, а також Балакліівський, Зміївський, що увійшли в склад Харківського). Гетьман тут не мав влади. Керівником краю був царський воєвода.

Поступово на Гетьманщину поширювали правову систему Московії (Росії). Етапами ліквідації Гетьманщини були поступове скасування полкового устрою та впровадження губернського поділу, діяльність Малоросійської колегії та Правління гетьманського уряду, скасування гетьманства у 1764 р., переведення козацьких чинів в імперські ранги, впровадження кріпосного права. Витіснили й ідеологію Гетьманщини. Церкву підпорядкували Московському патріарху, заборонили друкувати українською мовою Біблію. Символічною була ліквідація у 1775 р. Запорізької Січі. Раніше запорожці виконували функцію прикордонної варті, але після російсько-турецької війни 1771–1774 рр. Причорномор'я опинилось у складі Росії і потреба у прикордонній варті відпала.

Уроки ліквідації козацької державності актуальні й нині. Розкол суспільства ускладнював національне відродження. Еліта мала інтегрувати соціальні групи на досягнення спільних цілей, але після смерті Хмельницького старшина ігнорувала інтереси селян, міщан, орієнтувалася на особисте збагачення та збереження при владі, зокрема за рахунок союзів з іншими державами, чим зраджувала ідеали революції.

Українська державність в часи революції 1917–1921 рр.

Під час революції 1917–1921 рр. було відновлено українське державне життя як на Наддніпрянщині, так і Наддністрянщині.

Після повалення російського самодержавства в Україні утворили Центральну Раду, як парламент, український керівний орган, який здобув підтримку різних верств населення. На той час ще урядом демократичної

Генеральний секретаріат на чолі з В.Винниченком (в центрі) (likbez.org.ua)

Росії був Тимчасовий уряд, а також претендували на владу ради робітничих та солдатських депутатів.

У червні 1917 р. Центральна Рада створила уряд – Генеральний Секретаріат на чолі з В. Винниченком. В ході переговорів і компромісів Тимчасовий уряд визнав

Центральну Раду та Генеральний Секретаріат органами влади, але скоротив їх повноваження порівняно з вимогами українців (компетенція Генерального Секретаріату поширювалися лише на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й частково Чернігівську губернії та включала фінанси, внутрішні та земельні справи, освіту, промисловість, торгівлю, працю). Проте вперше влада Росії санкціонувала автономію України.

Після більшовицького перевороту ЦР ухвалює III Універсал та проголошує УНР. Хоча вона формально залишалась у складі Росії, був зроблений вирішальний крок до державності. Після наступу більшовицьких військ на територію України, Центральна Рада видає IV Універсал, в якому проголошує незалежність УНР. Крім того, ухвалює низку законів, зокрема конституцію. Але

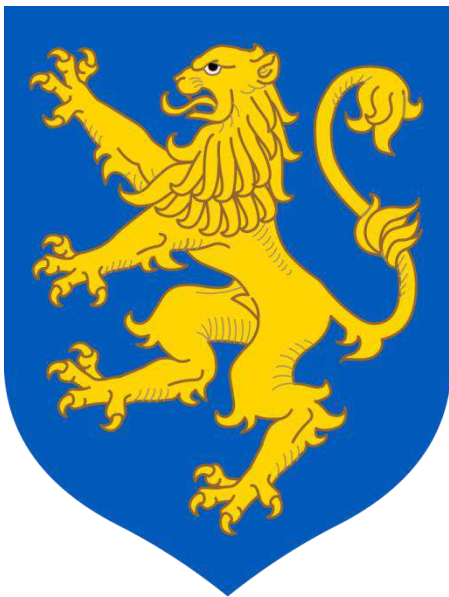

Мітинг на Софіївській площі з нагоди Акта злуки УНР та ЗУНР (cn.archives.gov.ua)

ефективне управління налагоджено не було. Досягнення Центральної Ради нівелювали нерішучість у забезпеченні порядку, наділенні селян землею, створенні

армії. Партії в Центральній Раді ворогували, були відсутні чітка програма дій, ресурси, зокрема кадрові.

29 квітня 1918 р. відбувся державний переворот, в ході якого до влади прийшов гетьман П. Скоропадський і було проголошено замість Української Народної Республіки Українську державу. П. Скоропадський поновив велику земельну власність. Влада зосереджувалася у *гетьмана*. Він поновив цензуру, жорстко карав селянський спротив поміщикам. Створили армію, налагодили роботу залізниці, сформувавши бюджет, валюту, провели українізацію освіти. Після проголошення у листопаді

Герб ЗУНР (uk.wikipedia.org)

1918 р. грамоти П. Скоропадського про федерацію з небільшовицькою Росією вибухнуло антигетьманське повстання і його усунули від влади.

Зі розпадом Австро-Угорської імперії на території Галичини, Буковини і Закарпаття у жовтні 1918 р. розпочалися заходи зі створення Західноукраїнської Народної Республіки. До Установчих зборів влада реалізовувалась Національною радою. Гербом був золотий лев на синьому полі. Прапор мав жовту та синю барви. Держава перестала існувати у липні 1919 р. внаслідок польської інтервенції.

Після повалення гетьманської влади на Наддніпрянщині влада прийшла Директорія на чолі з В. Винниченком. Відновлено Українську Народну Республіку. Згідно з тимчасовою Конституцією, законодавчим органом була Директорія, виконавчим – Рада народних міністрів. 22 січня 1919 р. УНР та ЗУНР об'єдналися. Цей день нині святкують як День Соборності України. Директорія фактично набула рис воєнного режиму, а наступник В. Винниченка – С. Петлюра став її главою. Після окупації комуністичним режимом більшої території держави.

Отже, у 1917–1921 рр. відновилася українська державність. Під тиском воєнної інтервенції з боку інших держав та через прорахунки урядовців державності не вдалося вистояти. Після війни більшість

українських земель опинилась під контролем більшовиків, Галичина й Волинь – Польщі, Буковина – Румунії, Закарпаття – Чехословаччини.

Становище державності у 1920–1980-ті роки

Радянська Україна не була державою у міжнародному сенсі. Але, як писав В. Винниченко, «існування УСРР породжувало в українців звичку до власної державності». Радянські керівники вважали незалежність тактичним кроком, насправді були за федерацію з Росією. Але федерація була кроком уперед порівняно з імперією.

Проте стати справді владним центром *радам* не вдалося. Виникло безліч бюрократичних структур – виконкоми рад, їх апарати, які зосредили владу та фактично відсторонили ради від влади.

У 1918 р. виникла Компартія України, яка увійшла до складу Російської компартії. У 1922 р. утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), де Україна була підпорядкована Москві. Конституційне право виходу з Союзу було формальним.

Позитивними наслідками радянського режиму стали індустріалізація, ліквідація неписьменності, в етнополітичній сфері – політика українізації. Її наслідками були залучення до управління представників різних верств, поширення української мови, освіти тощо. Але діяли й інші тренди. Ліквідували багатопартійність, терор став звичним засобом боротьби з опонентами, що призвело до *тоталітаризму*. Його проявом став голодомор 1932–1933 рр., жертвами якого були понад 3 млн. селян. Згорнули українізацію.

Суд над членами «Спілки визволення України», 1930 рік (*memory.gov.ua*)

Отже, тенденціями розвитку радянського режиму були централізація та бюрократизація. Але управляти з одного центру ставало дедалі важче. По смерті Сталіна почалась керована *децентралізація*. У 1957 р. почали економічну реформу – управління передали від міністерств до територіальних раднаргоспів. Врешті реформа

провалилась, адже причини економічних труднощів були у неадекватності тенденціям суспільного розвитку всієї системи, суті якої реформа не міняла.

Важливим з точки зору майбутньої української державності стало визначення після війни України співзасновником ООН.

Провал реформ зумовив реванш з середини 1960-х років бюрократії. Проводились репресії проти найменших проявів

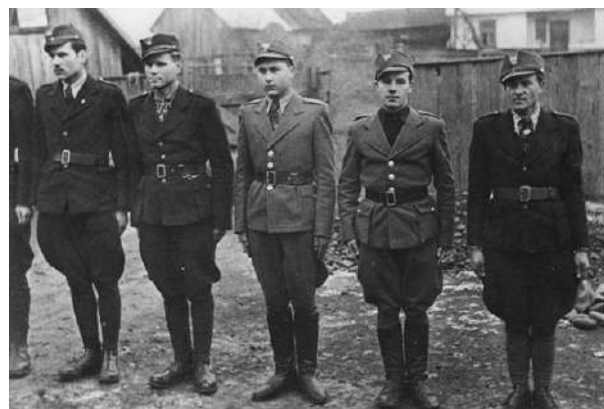
Радянська пропагандистська мозаїка (unian.ua)

опозиційності та національного патріотизму. У 1972 р. звільнили главу КПУ П. Шелеста, який захоплювався українською історією. Але економічні проблеми не зникли. Погіршувався стан економіки, падала довіра до влади. Наприкінці 1980-х років СРСР, опинившись

перед загрозою економічного краху, вдався до *лібералізації*. Верховна Рада України ухвалює Декларацію про державний суверенітет, за якою УРСР здійснювала верховенство на своїй території, закон про економічну самостійність УРСР, впроваджує інститути Президента, Кабінету Міністрів, місцевого самоврядування.

Карпатська Україна була символом українського

державотворення. Після Першої світової війни Закарпаття передали Чехословаччині, яка мала надати регіону автономію. Але це зробили лише у жовтні 1938 р. в умовах загрози нападу нацистів. Відбулися формування органів влади, українізація установ, вибори до Сейму. Угорщина хотіла захопити

Карпатська Січ (karpatnews.in.ua)

Закарпаття. Німецько-італійський арбітраж передав їй Ужгород, Мукачево, Берегове. Влада Карпатської України перенесла столицю до

Хуста та проголосила 15 березня 1939 р. незалежність. Державною мовою була українська, барвами прапора – синя й жовта. Створювалася армія – «Карпатська Січ». Президент Карпатської України А. Волошин звернувся до Гітлера про протекторат, але той порадив не опиратися Угорщині. Угорська армія тиждень воювала з удесятеро меншою Карпатською Січчю, поки не окупувала Закарпаття.

Українське Державне правління. У червні 1941 р. в Кракові українські організації створили Український Національний комітет. У відозві говорилося, що метою є відновлення незалежності, проголошеної у 1918 р. Після початку німецько-радянської війни у Львові проголосили Акт відновлення української державності. Уряд назвали Українським державним правлінням. На Західній Україні та Правобережжі створили українські адміністрації. Формувалася міліція. Але нацисти припинили існування держави. Її проголошення було свідченням потягу українців до державності й змусило німців розкрити плани. У 1944 р. створили підпільний уряд – Українську головну визвольну раду, яка діяла до середини 1950-х років.

Сучасний період державотворення в Україні

24 серпня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Акт незалежності України. 1 грудня на референдумі його підтримали 90 % учасників. Зокрема, на Донбасі за це голосували 84 %, або понад 2/3 виборців.

Були затверджені прапор (синьо-жовтий), малий герб (тризуб), пізніше – гімн («Ще не вмерла України ні слава, ні воля») держави. Її главою є Президент, парламентом – Верховна Рада. Вертикаль органів управління очолює уряд (Кабінет Міністрів). Правову основу складають принципи *правової держави*, демократії, ринкової економіки, *місцевого самоврядування*,

Синьо-жовтий прапор над Київською міськрадою, 1990 рік
<http://karelin.org.ua>

закріплені у Конституції від 28 червня 1996 р. Але це не означало, що в країні ствердилась демократія. При владі залишалась радянська бюрократія, опозиція пішла на союз з нею. Значні проблеми виникли у регіональній політиці. Складною була ситуація в соціально-економічній сфері. Україна успадкувала відсталу інфраструктуру, високу енергомісткість економіки, несприятливу демографічну ситуацію. Це призвело до економічного спаду на початку 1990-х рр. У другій половині десятиліття було проведено *неоліберальні* реформи, створили систему комерційних банків, впровадили національну валюту, більшість промислових активів віддали у приватну власність. З 2000 р. відновилося економічне зростання. Але технологічна відсталість не була подолана через відсутність низки реформ (бюджетної, пенсійної, медичної), які мали забезпечити інвестиції. Причиною були протистояння еліт, їх орієнтація на перерозподіл державних ресурсів, наслідком – деградація економіки, особливо відчутна після початку у 2008 р. кризи, поглиблення соціального розшарування.

Україна визнана більшістю країн світу. Вона – член Міжнародного валютного фонду, Ради Європи, Світової торговельної організації, інших організацій. Географічно знаходиться на «зламі» між Заходом, Росією, мусульманським світом. Тривалий час вона декларувала політику багатовекторності. Революція Гідності привела до визнання ключовим західного вектору та підписання угоди з ЄС. Для протидії цьому Росія розпочала інтервенцію, анексувала Крим та вторглась в східні регіони, а з 24 лютого 2024 р. розпочала повномасштабну війну.

Політична боротьба в Україні набула форм жорсткого протистояння. Розбіжності між елітами торкались регіональної бази (одні представляли західні області, інші – схід та південь), зовнішньої політики, мовних проблем. Найгострішими актами протистояння були Помаранчева революція та Революція Гідності. Останню від Помаранчевої відрізняли два чинники – участь глобальних гравців (Росії та США) та поступова зміна поколінь політичних еліт. Претензії нового покоління відбили громадські організації (Автомайдан, «Правий сектор»). Протистояння призвело до загибелі понад 100 учасників Євромайдану («Небесної сотні», в лавах якої й студент КНУБА Олександр Плеханов).

Нова влада проголосила курс на *децентралізацію*, розбудову армії, підвищення енергоефективності суспільства. Ухвалили реформу архітектурно-будівельного контролю, значну частину повноважень зі здійснення якого передали місцевому самоврядуванню. Але реформи гальмуються через протистояння між органами влади та між партіями.

Контрольні питання

Які держави діяли в Україні в період з IX ст. до н.е до V ст. н. е.?
 Що було причиною занепаду української державності княжих часів?
 Охарактеризуйте основні етапи розвитку Гетьманщини.
 Якими були причини частої зміни влади в Україні у 1917–1921 рр.?
 В чому полягали особливості радянської державності України?
 Чому Карпатська Україна є символом українського державотворення?
 Охарактеризуйте символи сучасної Української держави.
 Порівняйте причини та рушійні сили Помаранчевої революції та Революції Гідності.

Терміни

БУНЧУЖНИЙ – один з найвищих військових чинів у XVI–XVIII ст., охоронець бунчука (булава-держак довжиною до 2,5 м з кулькою-маковицею на кінці й прикрасою – китицею з кінського волосу, була ознакою влади гетьманів); командир козацької частини.

ВОТЧИНА – комплекс феодалної земельної власності та пов'язаних з нею прав на залежних селян. Успадкування здійснювалось від батька до сина. Вотчинне успадкування княжих столів на Русі було

введено у 1097 р. Після цього Русь перейшла до періоду феодальної роздробленості.

ГЕТЬМАН – 1) командувач козацького війська у Речі Посполитій; 2) державний лідер Гетьманщини у XVII–XVIII ст.; 2) глава Української Держави у квітні-грудні 1918 р. (цю посаду обіймав П. Скоропадський).

«ГОРИЗОНТАЛЬНА» СИСТЕМА УСПАДКУВАННЯ – принцип, за якого успадкування (великокняжого столу у Київській Русі) здійснювалося від князя до наступного за старшинством брата, а після смерті братів – синів найстаршого брата й далі. Відображав принцип колективного володіння Рюриковичами Руською землею.

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ – передача повноважень та ресурсів для їх здійснення від органів державної влади місцевому самоврядуванню.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ – право й спроможність територіальних громад вирішувати питання місцевого управління. Органами М. с. є місцеві ради, їх виконавчі комітети, місцеві голови (мери), органи самоорганізації населення (будинкові комітети тощо). В Україні здійснюється на рівні міст, селищ, сіл, районів, областей.

НАМІСНИК – вища посадова особа у регіоні, яку призначає глава держави, а не обирає населенням регіону. У Київській Русі ці функції виконували сини великих князів Володимира та Ярослава, яких уповноважували княжити у давньоруських землях.

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ – політична ідеологія, яка передбачає, зокрема, звільнення держави від соціальних зобов'язань. Неоліберальні реформи включають приватизацію, скорочення соціальних витрат.

ПІДСКАРБІЙ – вищий урядовець гетьманської адміністрації на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст., який відав фінансами.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – держава, де панує принцип верховенства права, за якого гарантуються права та свободи людини.

РАДИ – представницькі органи трудящих, які виникли у 1905 р. та стали органами влади після революції 1917 р. За правління більшовиків їх вплив значно зменшився на користь бюрократичних структур.

РЕПРЕСІЇ – каральні заходи держави проти ворогів або політичної опозиції. Застосовуються диктаторськими режимами. В період правління Сталіна були звичним інструментом державного управління.

РЯД – угода, яку укладало з князями віче, яке скликалось князями або провідниками громад в добу Давньоруської держави

ТОТАЛІТАРИЗМ – політичний режим, за якого держава здійснює повний контроль над суспільним життям. Т. властиві однопартійність, єдина політична ідеологія, терор проти інакомислячих.

ФЕДЕРАЦІЯ – державний устрій, за якого регіони мають атрибути державності (конституції, законодавчі органи), але не є державами у міжнародному сенсі. Для Ф. властиве чітке розмежування повноважень центру та регіонів. Ф. є США, ФРН, Росія.

ХОРУНЖИЙ – особа, що зберігала й носила прапор (хоругву). У середньовічній Польщі та Литві очолював шляхетське ополчення. У козацькому війську та державній адміністрації були полкові й сотенні хорунжі, при Генеральній Старшині – генеральний хорунжий.

Тема 4. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ЗІ СТАРОДАВНЬОГО ЧАСУ ДО СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

План

1. Культура давнього населення України.
2. Історія культури княжої доби.
3. Культура XIV століття – середини XVII століття.

Культура давнього населення України

Люди заселили Україну в кам'яний вік 1 млн. років тому. У той час з'явилися такі початки релігійних вірувань як *тотемізм*, *магія* та елементи мистецтва. Археологи виявили культові браслети, зроблені з кісток мамонтів та прикрашені «сонячною» та «місячною» символікою; підвіски з морських черепашок; жіночі статуетки з бивнів мамонтів, культові предмети, зокрема музичні інструменти.

Трипільське поселення
historv-poltava.org.ua

Родоплемінний лад склався в добу мезоліту (X-VII тис. рр. до н.е.). Знахідки *венер* (фігурки оголених жінок із каменю та глини)

свідчать про матріархальні засади суспільних відносин. У цю епоху мешканці України використовували лук і стріли, займалися риболовлею, приручили собаку.

У *неолітичну революцію* (VI-IV тис. рр. до н. е.) виникають узагальнюючі поняття. Абстрактний орнамент змінює реалістичні зображення. З Подунав'я з'явилися землеробські племена, які принесли культурні злаки.

За енеоліту розвитку сягнула трипільська культура (IV-II тис. рр. до н. е.). Трипільці заклали традиції землеробства, що стало визначальним фактором розвитку України. Їх поселення склалися з дерев'яних будинків, обмазаних глиною, вкритих соломною або очеретом. Будинки стояли по колу – середину використовували як загін для худоби. Стіни розписували орнаментом. Житло було розділене на кімнати. У

будинку жили до 20 осіб. Трипільці виготовляли посуд з глини та яскраво його розписували, ліпили фігурки, головним чином жінок та тварин.

«Звіриний стиль» скіфів (evpatori.ru)

Яскравою культурою залізного віку була скіфська культура. У мистецтві скіфів домінував «звіриний стиль» – зображення сильних тварин з гострими іклами та кігтями. Про життя скіфів свідчать збережені степові кургани (поховання).

З VII–VI ст. до н. е. на півдні України греки заснували міста Тир, Ольвія, Пантікапей, Херсонес. Їх будували за *гіпподамовою системою* (*перетин вулиць під прямим кутом*). Вулиці мостили бруківкою, прокладали водоканали. Стиль архітектури був наслідком взаємодії античних та місцевих елементів. З III ст. через напади кочівників почався занепад міст. Але колонії виконали культурну місію, запровадили високі художні цінності.

Творчий геній слов'ян позначився на зарубинецькій (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) та *черняхівській* (II–V ст.) культурах Подніпров'я. Вони розвивали землеробство, металургію, гончарство, обробку дерева, шкіри, каменю, ткацтво. Гончарство стало масовим. Вироби прикрашали вигадливим орнаментом та зображеннями. Розцвіла ювелірна справа. Виготовляли сотні предметів (*виїмчасті емалі, пальчасті фібули*), застосовували технології *чернь, зернь, філігрань, інкрустація*. Основою духовної культури була усна народна творчість. У казках, приказках, *билинах*, весільних, похоронних піснях оспівували працю, любов до рідної землі. Особлива сторінка духовної культури – міфологія. Життя слов'ян залежало від природи, яку вони обожнювали.

Історія культури княжої доби

Язичницькі племінні культури гальмували консолідацію слов'ян. Цю функцію відіграло християнство. Офіційно його запровадив у 988 р. князь Володимир. На Русі було 70 великих монастирів. Найбільшим був Києво-Печерський. Духовенство дало літописця Нестора, художника

Аліпія, лікаря Агапіта та ін. У монастирях зосереджувалась освіта. У 1037 р. у Софійському соборі Ярослав Мудрий відкрив школу, де навчали грамоті, іноземним мовам, філософії, медицині. Перекладали з грецької релігійні, філософські, наукові праці. Утвердився **кириличний** алфавіт.

У літературі особливим явищем були **літописи** (історичні твори, оповідання, що склалися з щорічних записів). Найвідоміший літопис – «Повість минулих літ» (складений Нестором у 1112–1119 рр.).

Софійський собор у Києві (priroda36.ru)

Перлинами літератури були «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» князя Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», в якому описувався невдалий похід русичів 1185 р. на половців.

Наймонументальнішими архітектурними спорудами були укріплення міст. Навіть невеликі міста являли фортеці з могутніми земляними валами, на яких стояли дубові стіни із численними баштами.

У містоплануванні переважала лінійна забудова: вулиці йшли вздовж шляхів, струмків, річок. З часом кількість споруд зростала і поміж вулицями з'являлися провулки. Міські будинки споруджували з дерева, переважно одноповерхові. Головною магістраллю була дорога від міської брами.

Житло було кількох типів: **землянки**, напівземлянки (біднота); різьблені дерев'яні споруди (заможні та середні

Давньоукраїнські міста-фортеці (okraina.com.ua)

верстви); кам'яні палаци (князі). Окрасою міст і сіл були церкви. Більшість їх будували з дерева, у великих містах – з каменю.

Фундаментальні споруди будували з цегли та каменю. Нерідко під фундаменти закладали систему дерев'яних колод – «лежнів», заливаючи їх зверху розчином. Стіни споруджували змішаною кладкою: ряди цегли чергувалися з рядами каміння. Форма цегли залежала від характеру кладки, була переважно квадратною.

Як конструктивний та декоративний матеріал широко використовувався рожевий шифер (вірофілітовий сланець), що видобувався в овруцьких кар'єрах. З нього виготовляли карнизи для перекриттів, плити для підлог, саркофагів, парапетів. Для внутрішнього оздоблення нерідко застосовували привозний мармур: колони, одвірки, капітелі тощо. У великій кількості використовували олов'яні листи для покрівель, скло, з якого виготовляли круглі скельця для вікон та смальту (кубики різнокольорового скла) для мозаїчних робіт.

Живопис був окрасою церков. *Твір, виконаний водяними фарбами на вологій штукатурці, називається фрескою*. Основним напрямом живопису було *іконописання*. У Києві, Чернігові, Галичі та інших містах існували іконописні майстерні.

Були популярні танці, пісні, *гусярські* розспіви. Професійні

Скоморохи на фресці Софійського собору
litopys.com.ua

музиканти *скоморохи* виступали на князівських дворах, міських площах. На фресках Софійського собору зображено оркестр з 7 виконавців, які грають на флейті, трубі, лютні, гусях, органі.

Русича оточували дерев'яні різьблені миски, ложки, кістяні гудзики, гребінці, керамічний посуд з

орнаментом. Масовою продукцією були недорогі срібні та мідні вироби, скляні намиста. Уславилися вишукані золоті вироби з перегородчастими елементами (*діадеми, барми, ікони*) та срібні *карбовані* браслети

київських, чернігівських, галицьких майстрів. Вони володіли техніками *скань*, зернь, чернь, інкрустація, карбування, *художнє лиття*.

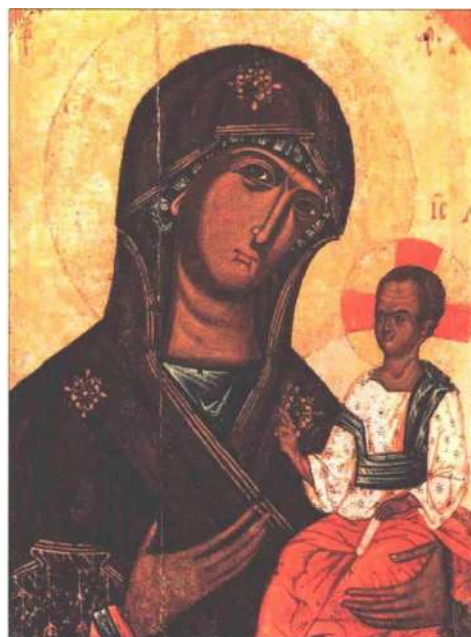
Костюм селянки складався з довгої вишитої сорочки, поясного одягу у вигляді 1-2 незшитих або частково зшитих полотнищ з орнаментом або картатої вовняної тканини. На голові у дівчини був вінець, заміжньої жінки – подібний рушнику шматок тканини, він накидався на багато прикрашений твердий, виконаний з дорогої тканини головний убір. Взувалися у в'язані або шкіряні постолі. Чоловічий одяг складався з сорочки до колін (носилася навипуск та була підв'язана шкіряним або в'язаним поясом), нешироких штанів. На поясі кріпили кресало, гребінь, ніж. Головним убором була валяна шапка, взуттям – плетені або шкіряні постолі. У холодну пору року надягали суконну свиту, взимку – хутряний кожух. Костюм простого міського люду був близький до селянського. Більш розмаїтими були прикраси: підвіски, сережки, намиста, браслети.

Одяг феодалів, купців мав більшу кількість елементів та виконувався з дорогих тканин. Фрески Софійського собору зберегли зображення князівської родини, елементом одягу якої є плащ (корзно).

У Галицько-Волинському князівстві археологи знайшли берестяні грамоти, бронзові *стилуси* (для писання на воскових табличках). Тут створили найдавнішу слов'янську редакцію Нового Заповіту. Дорогі книги мали шкіряну оправу, прикрашалися золотими тканинами, металевими зображеннями, іноді – чудотворними мініатюрами.

XIII ст. датується Галицько-Волинський літопис. Він присвячений боротьбі князя Данила проти «боярської крамоли» та зовнішніх ворогів.

З художніх робіт високого рівня збереглися ікона богоматері Одигітрії XIII–XIV ст. з Покровської церкви Луцька (нині у Київському церковному музеї українського мистецтва), ікона святого Юрія-змієборця на

Богоматір Одигітрія з
Покровської церкви Луцька
uk.wikipedia.org

чорному коні (Львівський музей українського мистецтва).

У багатьох творіннях декоративного мистецтва сучасної Західної України (килими, вишивки, *писанки*) віддзеркалені середньовічні мотиви.

Культура XIV століття – середини XVII століття

Умови розвитку української культури. Період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського був сприятливим для розвитку культури. Литовці взяли від русичів християнство, зробили давньоруську мову державною. Литовський статут увібрав норми «Руської Правди». Суперечливо на місцеву культуру вплинула польська експансія. З одного боку, поляки гнобили місцеве населення, українська знать приймала католицизм, з іншого – експансія католицизму принесла цінності європейської культури.

Зародження капіталізму в Європі сприяло настанню *Ренесансу*. Замовниками культурної продукції стали багаті міщани. Виник

Пересопницьке Євангеліє (photo-iviv.in.ua)

протестантизм. Відомими були праці українських поетів, письменників (Ю. Дрогобича, П. Русина, І. Турубінського-Рутенця, С. Кленовича, С. Оріховського-Роксолана) на латині та польською мовою. Центром протестантів була Волинь. Їх внеском у культуру стали переклади

Євангелія, твори Є. Гізеля, Х. Філалета. Але в Україні ідеї Реформації не домінували. Католицизм пристосувався до змін. Католицькі *ордени* стали центрами релігійної полеміки. Найбільш активними були *єзуїти*.

Православ'я на дії католиків відповіло національним рухом. Вершиною *полемічної літератури* були праці І. Вишенського. Він проповідував повернення до раннього християнства, де всі були рівні перед Богом. Видатна пам'ятка культури – «Пересопницьке Євангеліє»

(1556–1561, від назви Пересопницького монастиря на Волині). Нині на ньому присягають президенти України.

Розвиток освіти, науки, книгодрукування. Школи були при монастирях, у приватних маєтках. Освіта була доступна для всіх верств. Вчителями були *дяки*. Активними в шкільній справі були православні *братства* (Львівське, Київське, Луцьке). Для бідних освіта була безкоштовною. При братствах були й учні вищого ступеня – спудеї (студенти). Вони займалися репетиторством, проповідували.

На Волині низку шкіл заснував князь Острозький (1526-1608).

Острозька академія (vse.lv.ua)

Найвідомішою була Острозька академія. У ній вивчали 7 «вільних наук» – тривіум (граматика, *риторика*, діалектика) та квадривіум (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Як й у Європі, Острозька академія була «тримовною», але єврейську мову було замінено на церковно-слов'янську (також вивчалися грецька і латинь).

У 1632 р. митрополит Петро Могила об'єднав Київську братську школу й школу, яку він заснував у Києво-Печерській Лаврі. Виник провідний навчальний заклад – Києво-Могилянський колегіум.

Багато українців вчилися в Європі. Ю. Котермак з Дрогобича став ректором Болонського університету.

З освітою було пов'язане книгодрукування. Перші книги кирилицею були надруковані в Кракові у 1491 р. Світовим надбанням стали друковані традиції І. Федорова. У Львові він видав «Апостола» (1574), «Грецький буквар» (1578), Острозьку Біблію (1581).

Музика, театр, архітектура. Був розвинений музичний епос – *думи, балади*, історичні пісні. У них оспівували історичні події, мужність борців за рідну землю. Поширені були інструменти: ударні (бубен, барабан, тулунбаси); духові (сурма, сопілка, трембіта, дуда, труби,

бугай); струнно-щипкові (кобза, бандура, торбан, тримба, скрипка, цимбали, ліра). Професійна музика була представлена церковними

Фортеця у Кам'янець-Подільському (Фото І.Бурди)

творами (приклад – вечірні богородичні пісні). Народжуються ранні форми багатоголосся. Формується коло нотних книг, в першу чергу сакральних співів. Розвивалося дзвонарське мистецтво.

Поширені були шкільний та народно-ярмарковий театр.

Шкільний містив *декламації: панегірики*, надгробні промови, послання з приводу важливих подій. У XVII ст. з'являються *містерії, інтермедії*. Зароджується *вертеп* – ляльковий театр.

Архітектура. Замки Волині, Поділля (Луцьк тощо) включали систему стін з вежами та житлом для власника, сім'ї та гарнізону. Будівлі були дерев'яними. Замки Поділля утворили укріплену лінію, захищали від татар і турків. Ця лінія включала фортеці Кам'янець-Подільську, Хотинську, Меджибіж тощо. На схід тягнулася до Дніпра. У 1542 р. спорудили найбільший Київський замок з 1 прямокутної та 14 шестигранними вежами.

З другої половини XVI ст. оборонна архітектура поступається місцем палацовій (Бережани, Меджибіж). Ренесансний стиль панував у Львові XVI–XVII ст. («Високий замок», «Чорна кам'яниця»).

Хотинська фортеця (cv.changeua.com)

Церковна архітектура пройшла еволюцію від візантійсько-руського стилю до ренесансного й готичного. На зміну кам'яному будівництву приходить дерев'яне.

Контрольні питання

У чому полягали особливості неолітичної революції?

Як вплинула трипільська культура на розвиток України?

Що було основою духовної культури східних слов'ян?

Коли й ким на Русі було запроваджено християнство?

Назвіть видатні пам'ятки літератури Київської Русі.

Охарактеризуйте особливості архітектури Київської Русі.

Про які особливості соціального життя говорить одяг русичів?

У чому полягали тенденції розвитку української культури?

Роль Пересопницького Євангелія в історії української культури та державності.

У чому полягала діяльність православних братств?

Які навчальні дисципліни вивчали в школах і колегіумах?

Які форми набув театр XVI–XVII ст.?

Що таке замкова культура?

Терміни

БАЛЛАДА – віршований розповідний твір в літературі або оповідна пісня в музиці.

БАРМИЦЯ – кольчужна металева сітка, прикріплюється до шолома воїна для захисту вух, шиї та потилиці.

БИЛИНИ – давньоруські пісні-сказання про подвиги богатирів IX–XIII ст.; вид усної народної творчості, якій властиве пісенно-епічне відображення дійсності.

БРАТСТВА – національно-релігійні та просвітницькі організації міщан XV–XVIII ст. при православних церквах. Боролися проти окатоличення. Відкривали школи, друкарні, колегіуми.

ВЕРТЕП – ляльковий мандрівний театр, з яким виступали на площах. В ньому ставились п'єски, пов'язані із біблійним різдвяним сюжетом.

ВИЙМЧАСТА ЕМАЛЬ – одна з найдавнішої емальних технік. Емаль заповнює поглиблення виробу – виїмки, які виходять гравіюванням, карбуванням або випилюванням лобзиком.

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ СТИЛЬ – стиль в мистецтві та архітектурі. Зародився у V ст. Для нього властиві виразність ліній, багата кольорова гама, позолота, рослинні орнаменти, центрально-купольна система.

ГППОДАМОВА СИСТЕМА – система планування античних міст з перетином вулиць під прямим кутом, рівними прямокутними кварталами та площами, які відводяться під громадську будівлі та ринки та кратні стандартним розмірам кварталу.

ГУСЛІ – давньоруський струнний інструмент, на якому акомпонували власному співу, виконували народні пісні та танці. Налічували від 5 до 17 струн.

ДЕКЛАМАЦІЇ – мистецтво виразного читання віршів або прози (ритмування тексту, підкреслення інтонацією ключових слів тощо). Володіння мистецтвом Д. було основою акторської майстерності; була канонізована урочиста, співуча манера сценічної мови.

ДІАДЕМА – головна пов'язка або металевий обруч з прикрасами. Символ царської влади у Середньовіччі. Також жіноча головна прикраса.

ДУМИ – жанр речитативного народного епосу. У Д. не було поділу на куплети. Виконувалися кобзарями, бандуристами, лірниками. Були присвячені боротьбі з турками, татарами, поляками.

ДЯКИ – церковнослужителі нижчого розряду, не мали сану священників. Утримувались на кошти громади.

ЗЕМЛЯНКА – поглиблене в землю житло з перекриттям з жердин (колод), засипаних землею. Один з найдавніших видів житла.

ЗЕРНЬ – дрібні золоті або срібні кульки, напаяні в ювелірних виробках, що створювало ефект гри світла та тіней.

ІКОНА – мальовниче, рельєфне зображення божеств та святих, що є об'єктом релігійного шанування.

ІНКРУСТАЦІЯ – прикрашення виробів, інтер'єрів шматочками матеріалів (дерева, металу, мармуру, перламутру), які відрізняються за кольором і фактурою від поверхні, в які їх врізають.

ІНТЕРМЕДІЯ – невелика комічна п'єса або сцена, що розігрувалася між діями спектаклю в середньовічному театрі. Згодом перетворилася на самостійний твір.

КАРБУВАННЯ – технологія обробки металу, рельєфне зображення на листовому металі. Виконується ударами молотком по спеціальному інструменту.

КИРИЛИЦЯ – слов'янська абетка, створена болгарськими просвітителами Кирилом та Мефодієм у IX ст.

ЛІТОПИС – історико-літературний твір, у якому оповідь велася за роками (хронологія). Писалися переважно церковнослов'янською мовою, з численними вкрапленнями місцевої лексики.

МІСТЕРІЯ – жанр театру у XIV–XVI ст., основний зміст якого становили біблійні сюжети.

НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ – перехід від присвоюючих (полювання, збиральництво, рибальство) до відтворюючих (скотарство, землеробство) форм господарства в період неоліту (VI–IV тис. до н. е.). Це сприяло виникненню міст, ремесел, писемності, культурно-історичних областей, в яких поширювалися кераміка, шліфування, свердління, різноманітні елементи духовної культури.

ОРДЕН – католицька чернеча організація.

ПАЛЬЧАСТА ФІБУЛА – металева застібка, яка також була окрасою. Складалася з голки, корпусу й пружини. Фібули були відомі з бронзового віку та існували до раннього Середньовіччя.

ПАНЕГІРИК – хвалебна промова на честь когось; театральний жанр, основним елементом якого були такі промови.

ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА – література теологічного та художньо-публіцистичного характеру у XVI–XVII ст. Виникла на ґрунті боротьби між католиками, протестантами, православними.

РЕНЕСАНС – культурно-філософський рух кінця Середньовіччя – початку Нового часу, що ґрунтувався на ідеалах гуманізму та орієнтувався на культурну спадщину античності.

РЕФОРМАЦІЯ – релігійний, духовний та політичний рух оновлення у Європі XVI ст., який набув форми боротьби проти католицизму та папської влади. Призвів до виникнення протестантизму.

РИТОРИКА – теорія ораторського мистецтва.

СИНКРЕТИЗМ – неподільність різних видів творчості, культури.

СКАНЬ – вид ювелірної техніки, виготовлення ажурних предметів з тонкого скрученого золотого, срібного або мідного дроту.

СТИЛУС – загострена паличка для письма на спеціальній дошці, якою користувалися учні на Русі.

СТИЛУС – загострена полочка для письма на спеціальній дошці, якою користувалися учні в Київській Русі.

ТОТЕМІЗМ – віра у спорідненість роду / племені з твариною / рослиною (тотемом). Тотему поклонялися. Відгомони тотемізму можна побачити у казках, де тварини уподібнюються людині.

ФІЛІГРАНЬ – напаявання на метал візерунка із золотого, срібного дроту.

ФРЕСКА – твір, виконаний водяними фарбами на вологій штукатурці.

ХУДОЖНЄ ЛИТТЯ – спосіб перевodu в метал творів скульптури; виготовлення металевих судин, світильників та інших творів мистецтва.

ЧЕРНЬ – сплав срібла, свинцю, сірки та інших компонентів, за допомогою якого шляхом спеціальної термічної обробки прикрашають вироби з металу (головним чином зі срібла).

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА – археологічна культура II–V ст. Пам'ятки – великі неукріплені поселення та безкурганні могильники. Її носії були орачами, займалися ремеслом.

Тема 5. КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТОЛІТТЯ)

План

1. Феномен бароко.
2. Розвиток освіти та науки.
3. Специфіка бароко у літературі, архітектурі, мистецтві.

Феномен барокко

Підсумком революції XVII ст. став злам середньовічних соціальних бар'єрів. Козацька аристократія, яка очолила державу, опікувалася розвитком освіти, мистецтва, храмів. Але розвиток нації гальмували суперечності між соціальними низами та козацькою старшиною, розбрат між ватажками козацтва, війни, після яких Росія та Річ Посполита поділили Україну.

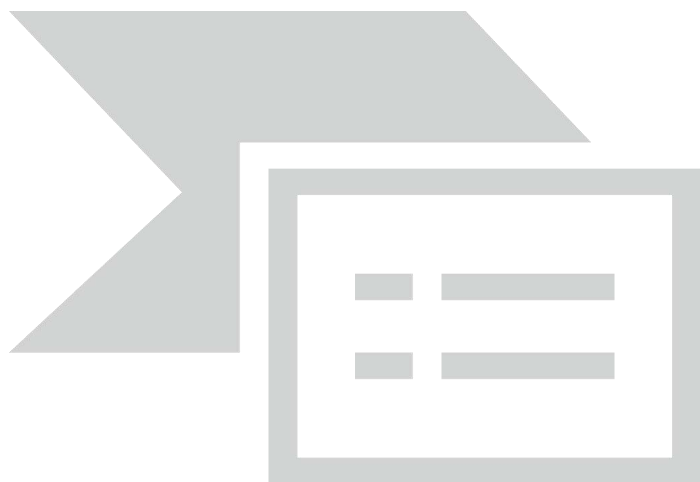
Основним напрямом у культурі було *бароко*. Йому властиві *контрастність, асиметричність, перенасичена декоративність, використання символів*. Світогляд бароко підпорядковував людину суспільству. Реальність викликала у майстрів захоплення й тугу. Звідси фантастичність, експресія та раціоналізм. Світ був сповнений містики, *метафор*.

Українському бароко ці риси теж властиві. Але в ньому були й потужні демократичні тенденції, звідси його поділ на верхнє і низове бароко. Перше уособлювали шляхта й старшина, друге – міщани, селяни, пересічне козацтво. Якщо центри Ренесансу були на заході України, то вогнище барокової культури – на Лівобережжі.

Розвиток освіти та науки

Україна була зоною суцільної грамотності. Громади утримували позастанові початкові школи. Вчителями були священники й дяки. Метою школи було виховати християнина. «Підручниками» були буквар, *часослов*, псалтир. Освіту ускладнювала мовна політика Польщі, яка залишила за українською мовою статус лише церковної, та Росії, де книги українською церковною мовою взагалі вилучали.

Високими школами були *колегіуми*, які створювала церква (у Чернігові, Харкові, Переяславі, Полтаві). У Києво-Могилянському

Києво-Могилянська академія
ocls.kyivlibs.org.ua

колегіумі (з 1701 р. – академія) викладали латиною, вивчали старослов'янську та грецьку мови. Навчання тривало 12 років, вчили граматику, риторику, поезику, філософію, математику, астрономію, музику. Тут сформувалися філософська (І. Гізель, Г. Кониський, Г. Сковорода) та літературна (К. Сакович,

Л. Баранович) школи, група теоретиків поезії (Ф. Прокопович, М. Довгалевський, Г. Кониський). Уся старшина навчалася в академії. Вона формувала кадри й для інших країн. Її закінчив 21 з 23 ректорів Московської академії.

Формується професійна освіта. Створили музичні (готували співаків, диригентів, скрипалів, бандуристів), медичну (Єлисаветград) школи, артилерійське та штурманське училища (Миколаїв), додаткові класи при Харківському колегіумі (готували перекладачів, вчителів, геодезистів, землемірів, картографів, артилеристів, архітекторів, художників, музикантів, співаків). При Генеральній військовій канцелярії діяв курінь для підготовки дипломатів, економістів, військових, юристів.

Григорій Сковорода
worldpoesy.com

Дівчата отримували освіту в училищах. Приватні пансіонати утримували головним чином французи. Вони готували до обов'язків матері та дружини. Перший такий пансіонат виник у Кременчуці у 1779 р.

На Правобережжі та в Західній Україні освіту здобували у 15 колегіумах єзуїтського Василіанського ордену. Вони були неповними (граматика, поезика, риторика, арифметика, геометрія, діалектика,

музика) та повними (також курси філософії й теології). Для магнатів були лицарські школи (Острів, Львів). У них готували чиновників, вчили французьку, німецьку мови, політику, економіку, право, історію, архітектуру, фехтування, танці, верхову їзду.

У 1661 р. Львівський колегіум став університетом. Більшість студентів були католиками та уніатами. З 1780-тих рр. тут діяли філософський, юридичний, медичний, теологічний факультети та гімназії. З 1787 р. діяв український інститут.

Львівський університет (kameniar.lnu.edu.ua)

В Україні було 13 друкарень – у Чернігові, Львові, Луцьку, Кременці, Умані тощо. Провідною була друкарня Києво-Печерської лаври, яка лише у 1760 р. надрукувала 2 тис. букварів, а на Заході – львівська друкарня А. Піллера, яка у 1776 р. віддрукувала першу газету в Україні – «Львівську газету» французькою мовою. Вагомий внесок зробили й василіанські друкарні. Найпотужнішою було Почаївська. У 1764 р. запровадили громадянський шрифт. Відтоді кирилицею друкували лише церковні видання, «гражданкою» – світські, що сприяло розвитку народної мови.

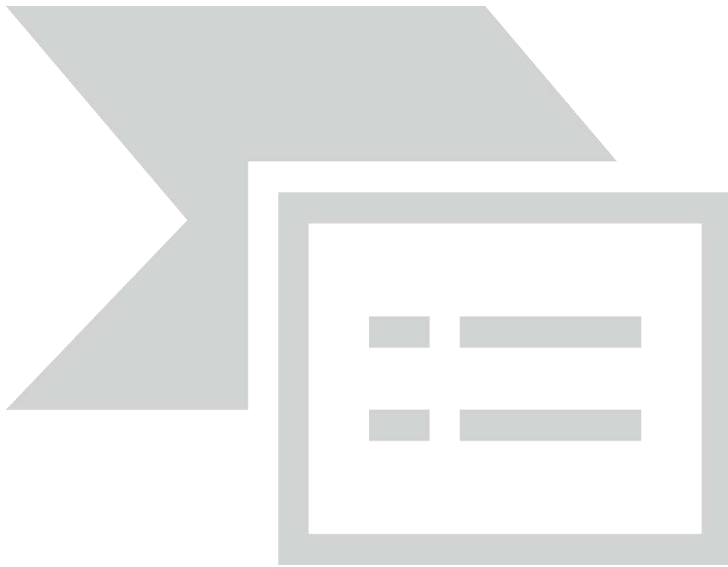
Розвивалися науки – астрономія, математика, медицина, географія, історія, філософія. Й. Галятовський вивчав сонячне і місячне затемнення, дощ, вітер, блискавку. Ф. Прокопович створив перший курс лекцій з математики. І. Фальковський видав підручник з астрономії. Математика і фізика посідали значне місце у Львівському університеті. Н. Амбодик став автором першого медичного посібника. Є. Мухін та Д. Самойлович запровадили щеплення проти віспи. Філософську традицію розвивали С. Яворський, Ф. Прокопович, І. Гізель, Г. Сковорода.

Специфіка бароко у літературі, архітектурі, мистецтві

У літературі культивували *агіографічну*, полемічну прозу (Л. Баранович, І. Гізель, І. Галятовський), але народжуються й нерелігійні жанри. Літературна думка формувалася у навчальних

зкладах, насамперед Києво-Могилянській академії. Мемуарно-історична проза висвітлювала війни з турками, татарами, шляхтою. Її зразки – «козацькі літописи» Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, анонімна «Історія Русів». Сягає вершин поезія. Цінувалися панегірики царям, гетьманам. Збірник Сковороди «Сад божественних пісень» містив 30 творів. Народна поезія містила сатиру на духовенство, старшину, багате селянство.

Храмову архітектуру бароко від західної відрізняли спрощені форми, відсутність вираженого головного **фасаду**, що означало відкритість собору. Поширений був хрестоподібний храм з 5 восьмигранних ділянок. Українським винаходом стали **залом** (*яруси у*

верхів'ях храму, кожен з них прорізає склепіння попереднього). Козацькому собору властивий

грушоподібний купол.

Архітектурне бароко розквітло за гетьмана Мазепи. Його риси – використання **пілястрів**,

колон, напівколон, які надавали храмам величну суворість.

Мазепа побудував 14 та

реконструював понад 20 храмів.

Михайлівський Золотоверхий собор, Київ
kyiv.ridna.ua

У Західній Україні утвердився європейський шик резиденції (палаці

Вишневецьких, Любомирських у Рівному, Кошоцьких архієпископів в Оброшино, Потоцьких у Христинополі). На Лівобережжі резиденції були скромніші (будинки Мазепи в Іванівці, Полуботка у Чернігові). Тут європейська архітектура поширилася у другій половині XVIII ст. (Маріїнський палац; арх. Растреллі; Київський палац, П. Неєлов, С. Ковнір; резиденції К. Розумовського та П. Румянцева у Глухові).

Бароковий театр розвивався як шкільний. Його центром була Києво-Могилянська академія. Виконавцями були школярі, авторами – професори. Основне місце займають драми різдвяного та пасхального

циклів й на історичні теми. Окремий цикл становили *мораліте* (н'єси морально-дидактичного характеру з алегоричним змістом). З другої третини XVIII ст. прийшла епоха *рококо*, якій властивий легкий жанр. Після кожної дії драми виставлялися інтермедії з сатирою на соціальні явища.

До провідних напрямів музики належала церковна музика (композитори М. Дилецький, Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель). На відміну від католицької, православна церква розвивала хорівий спів *акапельно*. Якщо давньоукраїнська *монодія* відзначалася величністю, то *партесна* музика була сповнена динаміки й контрастів.

Дмитро Бортнянський
ganjobio.blogspot.com

Українська народна музика майже суцільно вокальна. Оригінальні інструменти мало підходять для самостійних композицій, вони служать акомпанементом. Це бандура, торбан, ліра. Інші струнні інструменти (гуслі, запозичена з Італії скрипка) або бубон служать музикою до танцю. Тріо з скрипки, басолі й бубна називали «троїстою музикою». Вокальний характер музики й відсутність композиторів-інструменталістів виробили жанр драматичного твору з вкрапленням народних пісень. Побутували календарно-обрядові (*колядки, веснянки*), весільні, побутові, історичні пісні. Їх нотні записи вперше були надруковані наприкінці XVIII ст.

Виникли міські пісні, серед них виділяються *романси*. Крім бандури та скрипки, використовували клавішні інструменти – клавікорди, клавіцимбали, клавесини, фортепіано.

У 1770-тих роках М. Березовський та Д. Бортнянський, перебуваючи в Італії, вперше звернулися до *оперного* жанру.

Живопис розвивався як монументально-настінний, іконопис та портрет. Головними у розписах споруд були київська, галицька, жовківська школи (в останній працювали європейські майстри, а також Ю. Шиманович, І. Руткович, Й. Кондзелевич). Зразки релігійного

монументального живопису – Успенський собор та Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври, кафедральний, бернардинський та кармелітський костьоли Львова, Домініканський костюл Тернополя. Монументальний розпис прикрашав й громадські споруди (розписи на історичні, міфологічні, побутові теми в Київській академії, Переяславській семінарії), палаци старшин (Конецпольських у Підгірцях, Радзивілів у м. Олика, Розумовських у Батурині, Румянцева у Вишеньках).

Палац Розумовських у Батурині (castle-ua.com)

Основним видом живопису лишався іконопис, але бароко долає стрункість середньовічної ікони та симетрію Ренесансу. Розвиваються реалістичні риси, поширюються алегорично-символічний, історичний жанри. Божа Матір

набуває вигляду земної жінки в національному вбранні. Бароковими рисами є контрасти світла й тіней, увага до антуражу, зокрема пейзажного, соковитість барв, декоративність.

Високий іконостас був синтезом мистецтв (архітектури, різьблення, живопису, пізніше скульптури, ювелірного). Провідними були київська (іконостаси Успенської та Троїцької церков Києво-Печерської лаври, Михайлівського монастиря, Софійського собору), лубенська (Успенський та Мгарський монастирі) школи. В іконостасі зведеної гетьманом Данилом Апостолом Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях понад сотні ікон, а бічні вівтарі є радше темпераментно написаними картинами.

Нового значення набув портретний живопис. В галереї Успенської церкви 85 осіб – князів Київської Русі, гетьманів, церковних діячів.

Провідне місце мала *парсуна*, що поєднувала техніку іконопису й європейського портрету.

З кінця XVIII ст. провідним стилем в живописі став *класицизм*. Найвидатніші його майстри – Д. Левицький, В. Боровиковський.

Як самостійний жанр розвивається *гравюра*. Гравери (більшість їх вчилися у Європі) оздоблювали книги в техніках *ксилографії* (гравюра на дереві), *офорт* (гравюра на металі з використанням травлення кислотами), *мідьориту* (малюнок гравюри продряпували на мідній пластині, заповнювали фарбою, а потім відбивали на папері). Фундатором української школи був О. Тарасевич – найвидатніший майстер мідьориту й офорту у Східній Європі, автор портретів королів, інших знатних осіб. У Києві працювали до 50 граверів. У граверстві Почаєва поєднувалися західні та народні мотиви.

Д.Левицький. Портрет Великої княжни Олени Павлівни
nearyou.ru

Розвиток скульптури на Лівобережжі тривалий час сковувався канонами церкви, але поширювалося декоративне ліплення. В Західній Україні у костьолах скульптура була традиційним мистецтвом. Провідні майстри – С. Фестінгер, А. Осинський, Й. Пінзель (останній – автор кам'яних статуй собору Св. Юра у Львові, ратуші у Бучачі тощо).

Контрольні питання

Як становлення української державності вплинуло на розвиток національної культури у другій половині XVII – XVIII ст.

У чому полягала своєрідність українського бароко?

Проаналізуйте тенденції розвитку освіти в Україні.

Охарактеризуйте літературні жанри XVII–XVIII ст.

Що властиве для архітектури бароко?

Який жанр в музиці стає провідним?

Охарактеризуйте основні види театральних вистав.

Які тенденції барокового живопису?

Терміни

АГІОГРАФІЯ – церковна література, описує життя святих.

АКАПЕЛЬНІ СПІВИ – співи без інструментального супроводу.

ВЕСНЯНКИ – життєрадісні пісні, з барвистою поетикою, розмаїттям мотивів, перш за все любовних.

ГРАВЮРА – малюнок, який наноситься на поверхню твердих матеріалів за допомогою інструментів або хімічних речовин.

КЛАСИЦИЗМ – напрям в європейській культурі XVIII – початку XIX ст. Його риси: орієнтація на творчість Стародавніх Греції та Риму; раціоналізм; аристократизм. Жанри в літературі – трагедія, ода, епічна поема. Проявився також у декоративному оформленні фасадів та інтер'єрів, геометрично чіткому плануванню центрів міст.

КОЛЕГІУМ – закритий середній або вищий навчальний заклад.

КОЛЯДКА – старовинна обрядова різдвяна пісня.

МЕТАФОРА – мовний зворот, що полягає у вживанні слів та виразів у переносному значенні; художній прийом, заснований на принципі подібності. Опис одного явища (предмета) через інше.

МОНОДІЯ – одноголосий або груповий в унісон (октаву) спів.

ОПЕРА – жанр музично-театрального мистецтва, що поєднує вокальну та інструментальну музику зі сценічною дією.

ПАРСУНА – портрет, що поєднував форму й техніку іконопису (сувора композиція, пласкість, статичність, символічність предметів) та європейське портретне мистецтво (конкретна людина з неповторною зовнішністю та індивідуальним внутрішнім світом).

ПАРТЕСНИЙ СПІВ – багатоголосий спів.

ПОЕТИКА – вчення про поетичну творчість; сукупність художньо-естетичних якостей, які визначають своєрідність явища літератури.

ПЛЯСТР – плаский виступ у стіні будівлі. Ззовні має ознаки колони – базу, тіло, але без потовщення всередині, капітель.

ПСАЛТИР – частина Біблії, книга псалмів.

РОКОКО – стиль у європейському мистецтві XVIII ст., пов'язаний з аристократичною культурою. Виник у Франції. Відзначається вишуканим оздобленням інтер'єрів, декоративністю, камерністю,

граціозністю – в музиці, манерністю образів – в образотворчому мистецтві.

РОМАНС – невеликий музичний твір на вірші ліричного змісту для голосу в інструментальному супроводі.

ТЕОЛОГІЯ – те саме, що богослов'я. Богослов'я – схоластичне церковне вчення про Бога та догмати релігії.

ФАСАД – зовнішня головна сторона будівлі, споруди.

ЧАСОСЛОВ – церковна книга з текстами молитов.

Тема 6. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

План

1. Тенденції та умови розвитку культури в Європі та Україні.
2. Розвиток освіти та науки в Україні у ХІХ ст.
3. Література романтизму, критичного реалізму та модернізму.
4. Становлення національного мистецтва.

Тенденції та умови розвитку культури в Європі та Україні

Капіталізм поширив культуру за межі еліт, створив інтелігенцію з різних соціальних груп. Але його несправедливості призвели до зростання розчарування. В культурі на зміну просвітительству та класицизму прийшов **романтизм**, послідовники якого виступали проти нормативності. У другій половині ХІХ ст. розрив з культурною традицією ознаменувало появу нового напрямку – **реалізму**, якому властиві *конкретно-історичне зображення типових подій, характерів, зв'язок героїв з соціальним походженням*. Наприкінці століття розмаїття групових інтересів як наслідок промислового перевороту призвело до культурної кризи, теорії «мистецтва заради мистецтва», народження **еклектизму, символізму, імпресіонізму, постімпресіонізму** тощо. Пристосуватися до змін намагався й раціоналізм – з'явився стиль **модерн**.

Реформи австрійських імператорів відкрили шлях капіталізму в Галичині раніше, ніж в Придніпров'ї. З'являються організації, які розвивали народну культуру. Найбільш відомим був гурток «Руська Трійця» та його альманах «Русалка Дністрова» з добіркою народних пісень.

У Наддніпрянщині національний рух пробивався крізь путі феодалізму, чому сприяла поява університетів, опозиційного «Кирило-Мефодіївського товариства», а у 1850-1870-тих роках – «громад», які збирали зразки народної культури, займалися просвітництвом. Самодержавство відповіло на це указом 1876 р., який заборонив книгодрукування, постановку вистав українською мовою. Це призвело до активізації тих, хто був готовий поєднувати культурну роботу з політикою (М. Драгоманов, Л. Українка).

Отже, з точки зору культурного розвитку України склалася цікава ситуація. Більш демократичні порядки Австро-Угорщини давали змогу проводити культурну роботу, але з точки зору культури потенціал Західної України був недостатній. Він існував на Наддніпрянщині, але тут до 1905 р. не було цивілізованих умов розвитку культури. Лише революція 1905–1907 рр. зняла обмеження.

Розвиток освіти та науки в Україні у ХІХ ст.

Попри шкільну реформу 1804 р., відкриття Харківського, Київського університетів,

Катеринославське гірниче училище
dkhramov.dp.ua

стан освіти в Наддніпрянщині не відповідав потребам. Ситуація стала змінюватися після реформ 1860–1870-тих років. Були створені початкові училища, де вчили писати, читати, рахувати. Коло предметів розширювалося:

з'являлися природничі науки, геометрія, креслення. Середня освіта включала класичні гімназії (гуманітарні) та реальні училища (технічні). Відкрили Одеський університет, Київський політехнічний інститут, Катеринославське гірниче училище, Вищі жіночі курси. Велику роль в освіті грали земства. Але матеріальні умови не дозволяли багатьом здобувати освіту, питома вага писемних становила 15-28%.

В Австро-Угорщині у 1869 р. ввели обов'язкове навчання дітей 6–14 років. У 1914 р. в Східній Галичині було 2500 українських шкіл, 6 гімназій, кафедри української мови в Чернівецькому та історії України у Львівському університетах. Але 55–75 % населення були неписьменними.

Виникають альтернативні форми народної освіти – музеї (1917 р. – 36), бібліотеки (початок ХХ ст. – 3153, 2 млн. книг), клуби.

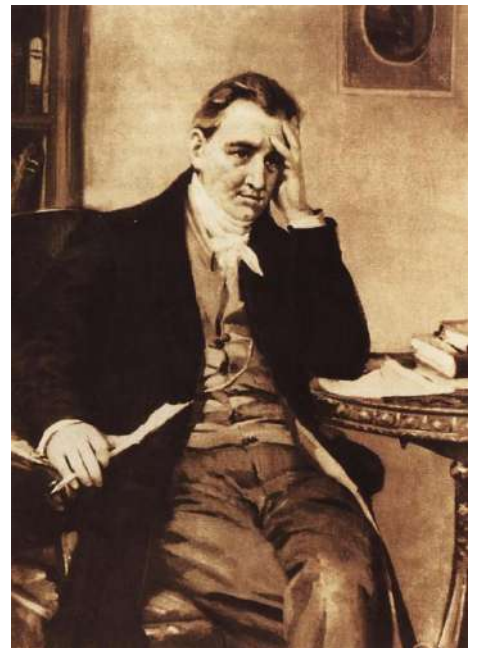
Серед наукових досягнень варто назвати створення М. Бекетовим фізичної хімії, заснування школи російських доменщиків М. Курако,

відкриття бактеріологічної станції І. Мечникова, створення військово-польової хірургії М. Пироговим. З'являються узагальнюючі роботи з історії України, мовознавства тощо. Видатний слід в історії залишили М. Костомаров, В. Антонович та, особливо, М. Грушевський.

XIX ст. дало нові форми виробництва в науці. Виникають наукові товариства – Південно-Західне географічне, Одеське товариство історії та старожитностей, Наукове товариство ім. Шевченко тощо.

Література романтизму, критичного реалізму та модернізму

У 1820–1830-ті роки в літературі стверджується романтизм. Оформлення української мови в літературну почав І. Котляревський в «Енеїді». Його послідовниками були П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко. Російською мовою писав М. Гоголь, але його українське походження відбилося на тематиці та художньому мисленні. На переломі романтизму та реалізму творив Т. Шевченко, який став національним символом.

Іван Котляревський
1576.com.ua

Епоха реалізму, починаючи з 1860-тих років, відзначена творчістю байкаря Л. Глібова, автора першого соціально-психологічного роману «Люборацькі» А. Свидницького, буковинського поета і прозаїка О. Федьковича, творця соціально-побутової повісті І. Нечуя-Левицького, автора віршів, історичних повістей, психологічних драм І. Франка тощо. Центральною фігурою прози Марка Вовчка (справжнє прізвище – М. Вілінська) стає жінка.

Новий етап у літературі асоціюють з *модернізмом*, якому був властивий пошук нових естетичних принципів (О. Кобилянська, М. Коцюбинський, В. Стефаник, М. Вороний, В. Винниченко, Леся Українка, П. Карманський, А. Кримський). Модерністи запозичували художні моделі європейського *декадансу*, символізму, імпресіонізму. Їх лідер Леся Українка критикувала народництво. Вона зазначала, що слово «народ» І. Франко уживає не в європейському

розумінні, а в значенні «селяни». Об'єктом просвітницької роботи вона визначала інтелігенцію. Якщо народники авторитетами вважали Ч. Діккенса, Г. Спенсера, то модерністи – символістів, Ніцше, Шопенгауера, Ібсена, Гоултмана, Метерлінка, Верлена.

Ще одна риса модернізму – увага до фемінізму, який прийшов із п'єсами Г. Ібсена та був популярним в Україні. Центральний сюжет творів О. Кобилянської – зіткнення жіночої сили й чоловічої слабкості. Її героїні сильні психологічно, інтелектуально, емоційно, сексуально.

Леся Українка
bigfoto.in.ua

Становлення національного мистецтва

Початок ХІХ ст. відзначений діяльністю аматорських театрів. Видатними постановками були «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник» Котляревського (Полтавський театр). У 1880-1890-ті роки виникають професійні театри. Найвідомішою була трупа М. Старицького та М. Кропивницького.

У першій половині ХІХ ст. з'являються нотні збірки народних пісень, видані М. Максимовичем, М. Маркевичем. Центрами музичної культури були духовні заклади, гімназії, університети. Складається професійна музика. С. Гулак-Артемівський створює оперу «Запорожець за Дунаєм». Цілу епоху в музиці започатковує творчість М. Лисенка, який в 1870-1890-ті роки створює опери «Наталка-Полтавка», «Різдвяна ніч», «Утоплениця».

Серед видатних художників ХІХ ст. – В. Штернберг (його приваблювали сцени переправи на Дніпрі, ярмарки, весілля), Т. Шевченко (одним з перших зображував життя селянства; у 1860 р. став академіком гравюри Петербурзької академії мистецтв), мариніст І. Айвазовський. Реалізм затверджується в образотворчому мистецтві у 1860-ті роки. Виникає Товариство пересувних художніх виставок (голова – І. Крамської), Товариство південноросійських художників, Київська та Харківська спілки художніх виставок. Відомими пейзажистами були

В. Орловський, С. Светославський,
П. Левченко, С. Васильківський.
Майстром психологічного портрета був
А. Мурашко («Портрет художника
Миколи Петрова», «Дівчина в
червоному капелюсі», «Парижанки біля
кафе»). Його запрошували на виставки в
Берліні, Відні, Парижі, Амстердамі,
Мюнхені, Венеції.

На початку ХХ ст. з'являється
нова художня течія. Імена
О. Богомазова, братів Бойчуків,
Бурлюків, О. Екстер, В. Єрмілова,
К. Малевича, А. Петрицького відомі
широкому колу любителів малярства. Французький критик А. Наков дав
цій течії назву «**український авангард**». Його злетові сприяла велика
кількість гуртків, виставок, журналів («В мире искусств», «Искусство в
Южной России»); у 1913–1914 рр. у Києві виходив й україномовний
мистецький журнал «Сяйво»).

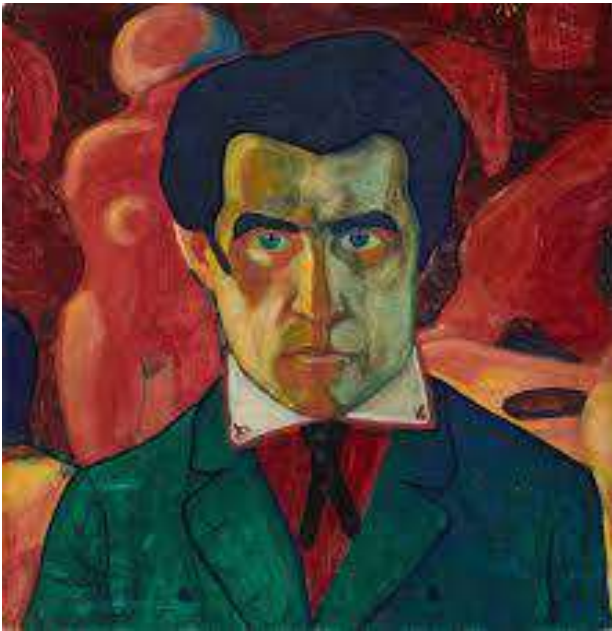
Батьком російського *футуризму* був Д. Бурлюк. *Кубофутуризм*
започаткував О. Богомазов. Радикальним новатором був
В. Кандинський. Він розробив концепцію безпредметності в живописі.
На його думку, в картині має превалювати довільна гра плям та ліній, яка
витісняє образи реальної дійсності. Зразки – «Дами в кринолінах» (1909),
«Імпровізація №7» (1910). З 1910 р. починається епоха *абстракціонізму*,
що повністю відмовився від реалістичного зображення. К. Малевич
створив *супрематизм* – одне з найвищих досягнень українського
авангарду. Його концепція виникла у 1915 р., коли була створена картина
«Чорний квадрат». В маніфесті «Від кубізму і футуризму до
супрематизму» він зазначав, що у супрематизмі визначальними є
динамічна напруга та контраст, а колір та форма відокремлені одне від
іншого.

Розвиток промисловості інтенсифікували міську забудову, пошук
нових типів споруд, матеріалів. Змінюється зовнішній вигляд міст.
Ділове та громадське життя переноситься на центральні вулиці, де

А.Мурашко. У кав'ярні
<http://museum.net.ua>

споруджуються прибуткові будинки, банки, торговельні центри. Тривалий час забудова була стихійною. Заводські корпуси вклинювались у житлові квартали, формувалися робітничі передмістя (Шулявка у Києві, Чечелівка у Катеринославі, робітничі селища у Донбасі). Але це не може затулити художню своєрідність архітектури. З кінця ХІХ ст. застосовуються металеві конструкції, зводяться перші споруди з бетону та залізобетону.

Автопортрет Казимира Малевича
kazimirmalevich.ru

У 1870-ті роки провідним напрямом стає *еклектика* – вільне використання архітектурних стилів та декоративних елементів різних часів і народів. Архітектори сходилися на тому, що основну роль відіграє раціональне планування, а вибір стилю внутрішнього та зовнішнього оформлення диктується призначенням будівлі, смаком замовника.

Поштовхом до зміни стилю у Києві було відновлення К. Маєвським Маріїнського палацу, що вразив вишуканістю й багатством пізнього бароко. З'явилися чудові споруди Київського, Львівського, Одеського оперних театрів, виконані у *віденському стилі* «рінгштрассе». Принципи еkleктики втілював В. Ніколаєв. Він брав участь у спорудженні у Києві Купецького зібрання (нині філармонія), театру Бергонєв (театр руської драми ім. Лесі Українки), Микільського собору Покровського монастиря.

На початку ХХ ст. постає стиль модерн, що було пов'язано з прагненням створити синтетичний стиль, ознакою якого стали нові конструкції з металу і залізобетону. Але цегла залишалася основним матеріалом масового будівництва, а твори «чистого» модерну – рідкими.

Модерн та романтичну еkleктику поєднував В. Городецький. Він вважав, що слід створювати будинки з нових матеріалів і одночасно надавати їм вигляду в дусі стародавніх стилів. Він був автором художньо-історичного музею (музей образотворчого мистецтва), Миколаївського костюлу (Зал органної музики), кенаси (Караїмський молитовний будинок).

Одеський оперний театр
odessa360.net

В. Городецький використовував орнаменти зі східними мотивами, які нагадують різьблення по каменю, але насправді виліплені з цементу. Особливе місце належить його власному будинку на вул. Банковій – «будинок з химерами». Його оздоблення здійснював *аніمالіст* італієць Е. Саль. Але синтез модерну й анімалістичної скульптури не знайшов розвитку у ХХ ст.

На початку ХХ ст. нове дихання отримав *неокласицизм*. Він відображав претензії панівних верств на державну велич, пошуки панацеї від різностилля. За проектами П. Альошина були споруджені Педагогічний музей (нині Будинок вчителя у Києві), Ольгинська жіноча гімназія (НАН України).

Будинок з химерами (dic.academic.u)

Належне неокласицизму віддали О. Бекетов – в оформленні сільгоспінституту у Харкові (1912–1914), О. Красносельський – в ампірних формах дитячого пансіону у Катеринославі (1914–1915) та ін.

Технічні винаходи відкрили шлях для кінематографу. Він впливав на свідомість завдяки синтезу засобів, властивих іншим видам мистецтва. Перші фільми демонстрували події

без монтажу. Відсутня була звукова доріжка. Перший український фільм – «Запорізьку Січ» – зняв у 1911 р. Д. Сахненко в Катеринославі.

Контрольні питання

З чим пов'язана зміна стильових напрямів у мистецтві на початку ХІХ ст.?

Які заклади були центрами освіти та науки в Україні?

Яких письменників-романтиків Ви знаєте?

Які характерні риси літературного реалізму?

Основні риси та представники модерністської літератури.

Назвіть прізвища українських драматургів.

У чому полягали особливості музичного життя України в ХІХ ст.?

Що таке український авангард?

Охарактеризуйте тенденції розвитку живопису та архітектури.

Терміни

АБСТРАКЦІОНІЗМ – напрям у мистецтві ХХ ст. Відмовляється від зображення дійсності, символізує перехід до «чистого мистецтва». Перша течія А. робить акцент на розмаїтті кольорів та їх музичних асоціацій, друге (супрематизм) – на поєднанні геометричних фігур, різнокольорових площ, прямих та кривих ліній.

АВАНГАРДИЗМ – одна з найбільш радикальних модерністських течій, яке повністю пориває з художньою традицією. Модерністами були К. Малевич, Дж. Джойс, С. Далі.

ДЕКАДАНС – назва кризових явищ у мистецтві і культурі кінця ХІХ – початку ХХ ст., які позначені настроями безнадії, розчарування, естетизмом, крайнім суб'єктивізмом митців, відмовою від суспільних тем.

ІМПРЕСІОНІЗМ – напрямок у мистецтві, основним принципом якого була демонстрація не дійсності, а враження від неї. Зародився у французькому живописі у 1870-1890-ті роки.

КУБІЗМ – модерністський напрям у мистецтві початку ХХ ст. Його представники зображували світ у «простих» геометричних формах, а людей та предмети – у вигляді перетину площинами геометричних форм (куба, конуса, кулі, циліндра). Мета – показати предмет з різних точок

зору. Кубістами були П. Пікасо, П. Сезанн, В. Кандинський, О. Архипенко. За висловом П. Пікасо, митець відтворює світ не таким, яким він його бачить, а таким, яким його мислить.

МОДЕРН – стильовий напрям в літературі та мистецтві кінця ХІХ – початку ХХ ст. Особливості: відмова від прямих ліній та кутів на користь більш природних ліній, інтерес до нових технологій, розквіт прикладного мистецтва та еkleктичне змішування попередніх стилів.

МОДЕРНІЗМ – сукупність течій в культурі кінця ХІХ – ХХ ст., яким властиві заперечення реалізму, пошук нових естетичних принципів. Проявився в експресіонізмі, кубізмі, футуризмі, абстракціонізмі, сюрреалізмі, концептуалізмі та інших течіях.

НЕОКЛАСИЦИЗМ – стиль у мистецтві, що базувався на стилізації зовнішніх форм античного мистецтва та італійського Відродження. Зародився у ХVІІІ ст., в Україні набув поширення у ХІХ – на початку ХХ ст.

ПОСТІМПРЕСІОНІЗМ – напрям в образотворчому мистецтві. Художники цього напрямку не дотримувались лише зорових вражень, а прагнули вільно та узагальнено передавати матеріальність світу, вдавалися до декоративної стилізації.

РЕАЛІЗМ – художній метод, що полягає в об'єктивному відображенні дійсності, конкретно-історичному зображенні типових подій, характерів, зв'язку героїв з соціальним походженням. Літературі доби Р. властиве превалювання прозових жанрів. Досяг найвищого розвитку у ХІХ ст.

РОМАНТИЗМ – художній метод, згідно з яким на противагу реальній дійсності ставляться картини бажаного життя. Послідовники Р. виступили проти класицизму.

СИМВОЛІЗМ – літературно-мистецький напрям кінця ХІХ – початку ХХ ст. Згідно з ним, основою творчості є символ – ідея, яка прихована у навколишніх та потойбічних явищах й яку можна розкрити лише за допомогою мистецтва. Його вирізняли: культ «слова, як такого», увага до ускладнених образів й асоціацій, нахил до містичності, уживання великих літер у деяких словах для підкреслення їх значення тощо.

СУПРЕМАТИЗМ – див. Абстракціонізм.

СЮРРЕАЛІЗМ – напрям модернізму у мистецтві й літературі ХХ ст. Заперечує роль розуму й досвіду в творчості та шукає її джерела у сфері підсвідомого. Сюрреалісти розглядають творчість як «світ нової реальності», яка має відволікати від повсякденних проблем.

ФУТУРИЗМ – напрям в мистецтві, зародився в Італії у 1909 р. як альтернатива кубізму. Його відрізняє акцентування на «грубих» предметах, апологія техніки й урбанізації.

Тема 7. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ У ХХ–ХХІ СТОЛІТТЯХ

План

1. Національна культура під час та після революції.
2. Становище культури в період тоталітарних режимів.
3. Культурне життя на західноукраїнських землях.
4. Суперечності культури у повоєнний період.
5. Розвиток літератури та мистецтва в незалежній Україні.

Національна культура під час та після революції

Повалення російського самодержавства створило сприятливі умови для розвитку національної культури. У 1917–1918 рр. відкрили понад 200 українських гімназій, реальних та комерційних шкіл, Київський та Кам'янець-Подільський українські університети. Були засновані Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, національна бібліотека, український театр драми та опери, державні *капела*, симфонічний оркестр, відкрита Академія наук. Помітним явищем стало створення *автокефальної* православної церкви.

Після встановлення більшовицької влади багато діячів культури емігрували. Влада змушена була готувати інтелігенцію з робітників і селян. Проводилась політика українізації. До середини 1920-тих років 78 % шкіл були україномовними. Було введено обов'язкову початкову освіту. У 1938 р. в Україні було 130 вузів та 124 тис. студентів.

У культурі виникає багато модерністських течій. Футуристи пропагували урбанізацію культури. Союз «Гарт» ставив за мету створення «пролетарської культури», Союз селянських письменників «Плуг» – зміну свідомості селянства в дусі пролетарської революції. Організації «Вільна Академія Пролетарської Літератури» та «Пролетфронт» виникли з ініціативи М. Хвильового, який наполягав на європейській орієнтації та висунув гасло «Геть від Москви».

Корифеєм театру був Л. Курбас. Він отримав золоту медаль в Парижі у 1925 р. Працювали Одеська та Київська кіностудії. У фільмах О. Довженка «Звенигора», «Арсенал», «Земля» народився «український поетичний кінематограф». Центром авангарду в живописі був Київський художній інститут, де працював К. Малевич. У скульптурі акцент робили на пропагандистських можливостях. Майже у кожному місті були

пам'ятники Леніну. Встановлювали також пам'ятники Т. Шевченку. Автором багатьох з них був М. Манізер.

Активним було музичне життя. Республіканська капела та капела «Думка» пропагували українську музику. Був заснований музично-театральний інститут у Києві. Оперні трупи з'явилися у Києві та Харкові. Високого рівня досягла виконавська культура (М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, О. Петрусенко, Б. Гмиря).

В архітектурі проявляються раціоналізм (пошук оптимального в образному аспекті), конструктивізм (створення простору за допомогою нової техніки, таких матеріалів як метал, скло).

Будівля Верховної Ради УРСР (grushevskogo5.com)

У 1936-1939 рр. за проектом викладача

Київського інженерно-будівельного інституту (нині КНУБА) В. Заболотного побудували Верховну Раду УРСР.

Становище культури в період тоталітарних режимів

Тоталітаризм завдав нищівного удару по культурі. Література та мистецтво були політизовані. Для контролю над культурою створили офіційні союзи письменників, композиторів, художників, архітекторів. У 1932 р. *соціалістичний реалізм* був проголошений єдиним правильним методом. Провідним архітектурним стилем став неокласицизм, який відображав непохитність влади.

Було згорнуто українізацію. Заарештували М. Грушевського, до Москви перевели О. Довженка, заслали М. Рильського, сатирика Остапа Вишню, розстріляли Л. Курбаса. Держава взяла курс на формування атеїстичного світогляду. Зростав тиск на православ'я. Була ліквідована автокефальна церква, зруйновано багато храмів.

Під час війни сталінський режим для стимулювання патріотизму використовував культурні традиції народів. Але після війни ідеологічний тиск було відновлено. Нова хвиля боротьби з «націоналізмом» припала

на 1950-ті роки. Була ліквідована греко-католицька церква як чинник самосвідомості західних українців.

Трагічними були спроби налагодити культурне життя при нацистській окупації. У Києві закрили «Українське слово» та «Літаври», а їх організатори, члени ОУН О. Теліга та І. Ірлявський були страчені.

Культурне життя на західноукраїнських землях

Галичина та Волинь входили до складу Польщі. Тут проводилась політика *полонізації*. У 1922 р. у Галичині було 1859 українських шкіл, а у 1937 р. – лише 352. Закрили українські кафедри у Львівському університеті. Переслідування зазнавало Наукове товариство ім. Шевченка. Але йому вдалося випустити першу українську енциклопедію (1930–1935).

Для літератури була властива політизація. Прихильники націоналізму (У. Самчук, Є. Маланюк, О. Ольжич, О. Теліга) згуртувалися навколо журналу «Вісник». Письменники, які орієнтувалися на СРСР (Я. Галан, С. Тудор), об'єдналися в групу «Гарт» та видавали журнал «Вікна». Найбільшою була група письменників ліберальної орієнтації (Ю. Шкрумеляк, Б.-І. Антонич, І. Вільде, Б. Лепкий).

Значно впливала на розвиток культури греко-католицька церква. У 1939 р. у Галичині та Закарпатті вона мала 4,37 млн. віруючих та 3040 парафій.

Складним було становище української культури в Буковині під владою Румунії. До 1927 р. були закриті або зрумунізовані українські школи, в Чернівецькому університеті – закриті українські кафедри.

У Чехословаччині національно-культурна політика була ліберальнішою. У Закарпатті зростає кількість українських початкових шкіл (з 525 до 851), гімназій (з 3 до 11). У школах дозволяли обирати

мову навчання. Вільно діяли товариство «Просвіта», товариство русофілів ім. Духновича тощо.

Суперечності культури у повоєнний період

Прихід до влади М. Хрущова, критика «культу особистості» Сталіна відкрили дорогу для лібералізації суспільного життя. Виросло покоління «шістдесятників», що відрізнялися повагою до особистості, прихильністю до свободи. У прозі затверджуються звернення до почуттів (О. Гончар, П. Загребельний, Ю. Збанацький). Заявили про себе поети І. Драч, Л. Костенко, В. Симоненко, М. Вінграновський. Розвивається україномовна естрадна музика. З'явилися нові опери, балети, симфонії (Г. Майборода, К. Данькевич, Б. Лятошинський). Світове визнання отримала національна школа вокального мистецтва (А. Солов'яненко, Д. Гнатюк, Є. Мірошніченко).

І.Миколайчук у фільмі С.Параджанова «Тіні забутих предків» (hromadske.ua)

Вершинами кіно стали фільми С. Параджанова «Тіні забутих предків», Л. Осики «Захар Беркут», Ю. Ілленка «Білий птах з чорною ознакою», Л. Бикова «В бій ідуть лише старики», І. Миколайчука «Вавилон ХХ».

У 1950-ті роки обов'язковою стала 8-річна освіта, у 1970-ті – повна середня. У вищих

навчальних закладах ввели кібернетику, суспільствознавство, генетику. Виникли нові університети та інститути. Але відбувається русифікація освіти. Дозвіл на вибір батьками мови навчання при домінуванні російської в багатьох сферах призвів до скорочення шкіл з українською мовою викладання. До літератури повертається цензура. Серед інтелігенції виникає **дисидентський** рух, члени якого відстоювали свободу слова.

Негативні тенденції характеризували розвиток живопису, де насаджувався народницький стиль ХІХ ст., переважала зображувальність

над виразністю. Разом з тим продовжували творити видатні художники О. Шовкуненко, Т. Яблонська, М. Дерегус.

Всередині 1980-тих років була очевидною глибока суспільна криза. Ідеологія режиму суперечила реаліям науково-технічної революції, поширення інформаційних мереж, формування автономного типу особистості. Нова реальність у культурі отримала назву *постмодернізму*. Він був наслідком розчарування в ідеалах Просвітництва з його спроектованими цінностями. У мистецтві постмодернізм означав синтез стилів. В архітектурі він долав обмеженість функціоналізму. Іронія постмодерністської літератури долала модерністський трагізм.

У 1985 р. компартія проголосила демократизацію. Почалось повернення заборонених творів, наукових праць. Йде боротьба за піднесення української культури. Були створені Український культурологічний клуб, Товариство української мови ім. Шевченка тощо. Закон «Про мови в Українській РСР» від 1989 р. оголосив українську мову державною.

Розвиток літератури та мистецтва в незалежній Україні

Становлення незалежності відкрило нові можливості для розвитку культури. Новому етапу розвитку мистецтва властиві: «входження» у світовий художній контекст при збереженні національної неповторності; оновлення тематичного, жанрового та образного кола мистецтва; орієнтація на мобільні форми організації художнього життя

Інсталяція «Україна forever» (sumno.com)

(фестивалі) та митців (об'єднання, студії), опанування художніх новацій – електронної музики, *перформансу*, *інсталяцій*, *реаліті-шоу*, комп'ютерних та 3D-технологій. Зворотним боком стало поширення «*кітч*», жанрів *трилеру*, «*мильної опери*». Поглиблюється розшарування художньої культури на елітарну та масову.

Ліна Костенко (shpolyanochka.com)

Література в цей час – строката панорама стилів, жанрів, традицій. Старше покоління (Б. Олійник, О. Гончар, Ю. Мушкетик, П. Загребельний, Р. Іваничук, А. Дімаров, В. Дрозд, Л. Костенко, І. Драч, Д. Павличко та інші) тяжіє до збереження традицій, молодше

(А. Курков, Ю. Андрухович, О. Ірванець, Ю. Іздрик, Б. Жолдак, О. Забужко, С. Жадан, К. Москалець, Ю. Винничук, П. Прохасько, Є. Кононенко та інші) – до оновлення ціннісних орієнтирів, літературної мови, образності та тематики.

Актуальності набули проблеми осмислення українського менталітету, національних духовних здобутків, соціалізації людини. Р. Іваничук, М. Вінграновський, П. Загребельний та інші звертаються до історичної, патріотичної тематики. Вільні від стилістичних кліше, насичені громадянським пафосом, поезія І. Драча, Д. Павличка, твір

Андрій Курков (screenplay.com.ua)

Л. Костенко «Записки українського самашедшого» привертають увагу до проблем духовного зубожіння, стверджують громадянське покликання людини.

Література поповнилася жанрами **фентезі** (Л. Пагутяк, М. та С. Дяченки), **соціального**

роману (Ю. Андрухович), молодіжних повісті та роману (С. Жадан), трилера (Л. Дереш). Постмодернізм репрезентують Ю. Іздрик, Т. Прохасько, О. Забужко, С. Жадан, А. Бондар, В. Цибулько, групи «Бу-Ба-Бу» та «Київська іронічна школа» (В. Діброва, Б. Жолдак, Л. Подерев'янський). Їх вирізняє дух іронії, тяжіння до видовищного шоу

– маскараду, карнавалу, «кітчевість», використання сленгу та різномовність, нівелювання авторського слова за допомогою цитат.

Одвічна значущість жіночого начала відбилася у творах

М. Савки,
М. Кіяновської, Б. Матіяш,
Є. Кононенко, М. Матіос,
Л. Гонтарук, І. Роздобудько,
О. Забужко. Розвитку дитячої літератури присвячена творчість

Р. Скіби, І. Андрусяка,
І. Малковича, Ю. Вінничука,
І. Калинця.

Гурт «Океан Ельзи» (<http://espreso.tv>)

У музиці зберіг значущість жанр симфонії, до якої (часто у синтезі із ораторією, кантатою, месою, балетом) звертаються Л. Колодуб, Є. Станкович, В. Золотухін, В. Губаренко, І. Щербаков. У площині камерної, зокрема програмної, музики працюють В. Сильвестров, С. Станкович, Л. Колодуб, В. Камінський, М. Скорик, І. Карабиць, В. Губа, В. Золотухін тощо. Новаційність формують потяг С. Зажитька, М. Ковалінаса, О. Козаренка, Ю. Ланюка, К. Цепколенко до «розмивання» жанрових меж, синтезу видів мистецтв, атмосфери інтелектуальної гри. Повернення до цінностей нації закарбовує поєднання релігійної та історичної тематик у В. Птушкіна, Є. Станковича. Сучасне осмислення фольклору властиве Ю. Ланюку, О. Яковчуку, Я. Лапинському, В. Губі.

Проводяться міжнародні конкурси інструменталістів: фортепіанні – пам'яті В. Горовиця, диригентів – ім. С. Турчака, хорових колективів – ім. М. Леонтовича, вокалістів – ім. С. Крушельницької (на базі Львівського театру опери та балету), бандуристів – ім. Г. Хоткевича, багатопрофільний конкурс ім. М. Лисенка.

Фестивалі «Червона рута», «Таврійські ігри», «Чайка» тощо сприяли розкриттю талантів О. Пономарьова, Ані Лорак, О. Павлишина, Ж. Боднарук. Р. Лижичко та Джамала здобули перемоги на конкурсах Євробачення. Виразною тенденцією є використання фольклору. Одним з перших народні мотиви у рок-музиці використав гурт «Воплі

Відоплясова» (О. Скрипка). Серед інших найвідоміших рок-гуртів «Океан Ельзи», «Танок на майдані Конго», «Крихітка Цахес», «Скрябін», «Тартак», «Плач Єремії», «Кому Вниз».

Популярні суто вокальні ансамблі – «Піккардійська терція», «Менсаунд». Гитарна класична музика представлена творчістю композитора та віртуоза А. Шевченка, виконавця В. Петренка.

Репертуар хорових колективів складається з творів Л. Дичко та Г. Гаврилець,

інструментальних колективів – Ж. та Л. Колобудів, В. Рунчака. Особливе місце належить оркестру народних інструментів та Національній заслуженій капелі бандуристів ім. Г. Майбороди. В. Лук'янець, В. Гришко, І. Борко, В. Пивоваров, Р. Майборода, Т. Штонда, М. Дідик, Л. Забіляста, М. Стеф'юк, О. Нагорна вдосконалюють традиції українського оперного співу.

Інсталяція «Новорічна ялинка» в Охтирському коледжі Сумського НАУ (ocsnau.okht.net)

Гвідо ван Хелтен. Вишиванка
Київ, бул. Дружби народів (zn.ua)

Театр вирізняється наявністю різних його типів («салонного», демократичного, елітарного, «неофіційного»), численністю студій, «малих сцен», експериментальних тощо. У постановках А. Жолдака, А. Літка, С. Мойсеєва, Р. Стурра, Ю. Одинокого на перший план виходять принципи постмодерністської естетики, засоби виразності театру *екзистенціалізму*, *театру абсурду* тощо.

Опора для відродження кіномистецтва на межі ХХ–ХХІ ст. – осмислення історичного шляху України (стрічки Ю. Ілленка, М. Мащенко, О. Саніна,

О. Янчука). Тема значущості духовних цінностей та згубності їх втрати – провідна у В. Тихого, А. Бенкендорфа, Є. Нейман, І. Волошина.

Жанрове розмаїття стрічок (Р. Балаяна, О. Кірієнка та інших), представлених на фестивалях «Кіно-Ялта», глибина осягнення суспільних проблем продемонстрували, що українське кіно долає кризу. Про досягнення кінематографу, зокрема короткометражного, свідчать іноземні нагороди (К. Муратової, С. Лозниці). Доробок

Пінчук Арт Центр (funtime.kiev.ua)

української анімації поповнили фільми О. Педана, С. Коваля, Е. Кірича.

Образотворче мистецтво та скульптура – барвистий світ індивідуальних стилів. До відродження сакрального живопису тяжіють Т. Недошовенко, М. Химич, Н. Бондаренко. Біблійні та міфологічні теми насичують твори О. Жолудя, В. Грицаненка, О. Поступного. Реалістичне підґрунтя визначає світобачення та стилістику відомих живописців (Т. Яблонська, А. Константинопольський, В. Гольба, В. Сингаївський, В. Сидоренко, О. Шило, В. Куліков), графіків (Л. Чебикін, В. Ігуменцев, О. Мартинець, О. Векленко, Б. Бойко), скульпторів (Л. Бавер, З. Федик, О. Табатчиков, Г. Кудлаєнко, В. Петрів). В. Сидоренко, А. Антонюк, І. Марчук, В. Гонтаров демонструють здатність до «переплавлення»

реалістичних та постмодерністських орієнтацій. Захоплення абстрактною формою відбивають твори Ю. Шеїна, інсталяції скульптора О. Рідного, графіка П. Макова.

Українські художники докладають зусиль до створення власних спрямувань. А. Анд

Комплекс «Воздвиженка» (2013) (tam-ua.com)

запропонував асоціативний символізм, Є. Лещенко – Paradise art (райське мистецтво). Символічні образи насичують твори Ю. Чарішнікова, С. Лісіцина. Естетика постмодернізму – джерело творчих світів живописця С. Пояркова та скульптора О. Пінчука. Новаційність образотворчого мистецтва зумовлює насиченість художнього простору такими явищами як *графіті, інсталяції*.

Роль у торуванні нових шляхів образотворчого мистецтва відіграють творчі об'єднання художників, муніципальні та приватні галереї («Пінчук Арт Центр» у Києві, галерея «АВЕК» у Харкові тощо).

Архітектура стає глобальнішою, плюралістичною за спрямуванням. Все частіше зустрічаються стилі постмодерн та *хай-тек*. Зразком постмодернізму є музей «Писанка» (Коломия, 2000, архітектор І. Шульман), Київський академічний театр ляльок (2005, В. Юдін). Концепція відновлення історичної частини Києва з урахуванням

Музей «Писанка» (Коломия) (*lo.ua*)

ландшафту та декоративні елементи цегляної архітектури використано при розбудові житлового комплексу «Воздвиженка» (2003-2013, В. Штригаль). У стилі «дзеркальної архітектури» з елементами хай-тек у 2005 р. на Софіївській площі Києва було споруджено готель Hyatt Regency Kyiv (2005, Я. Віч). В будовах вдало використовуються конструктивні та художньо-пластичні можливості й традиційних матеріалів, й нових – легкі металопластикові конструкції, вишукані оздоблювальні матеріали. Церкви та собори будують переважно у візантійському стилі, рідко – у класичному, готичному, псевдоруському. Унікальним є будівництво у стилі українського бароко (собор Архієпископа Харківського Олександра). Завдання сучасної архітектури – різноманітність у проявах естетики, пошук авторської своєрідності та врахування історико-культурного середовища.

Контрольні питання

Досягнення революції 1917-1921 рр. в освіті та культурі.

У чому полягала суть політики «українізації»?

Що таке модернізм?

У чому полягав негативний вплив сталінізму на культурне життя українського народу?

Причини кризи культури в останні роки радянської влади?

Що таке постмодернізм? Охарактеризуйте його основні риси.

Тенденції розвитку художньої культури в незалежній Україні.

Терміни

АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА – православна церква, що має повну самостійність. Створена в Україні у 1921 р., у 1930 р. була знищена, відновлена – наприкінці 1980-тих років.

ГРАФІТІ (МУРАЛИ) – зображення, малюнки, написи, зроблені фарбою, чорнилом на стінах та інших поверхнях.

ДИСИДЕНТ – людина, погляди якої розходяться з офіційними. Так називали учасників опозиції в СРСР, які боролися з режимом мирними засобами та переслідувалися владою.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ – напрям філософії ХХ ст., що позиціонує людину як унікальну духовну істоту, яка здатна до вибору власної долі. Основним проявом екзистенції є свобода, яка визначається як відповідальність за результат свого вибору.

ІНСТАЛЯЦІЯ – форма сучасного мистецтва, що представляє просторову композицію, створену з різних елементів, та є художнім цілим.

КАПЕЛА – хор співаків. З ХVІІІ ст. також ансамбль зі співаків та виконавців на музичних інструментах.

КІТЧ – прояв масової культури, що характеризується серійним виробництвом (літературних творів, вистав, пісень тощо). Орієнтований на потреби буденної свідомості.

«МИЛЬНА ОПЕРА» – один з форматів телесеріалів, який відрізняється послідовним викладом сюжетної лінії в епізодах серіалів на телебаченні та радіо.

ПЕРФОРМАНС – форма авангардного мистецтва, в якій творчі дії художника або групи в певному місці та в певний час.

ПОСТМОДЕРНІЗМ – напрям у мистецтві, якому властиві різноманітність стилів, звернення до забутих традицій, гротескних форм художньої виразності, ототожнення мистецтва з нехудожніми сферами (політика, інформатика).

РЕАЛІТІ-ШОУ – телевізійний жанр, сюжетом якого є показ дій групи людей в наближеній до життя ситуації.

СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ – світоглядний метод художньої творчості у радянській літературі та мистецтві. Його принципами були зображення дійсності згідно з революційним розвитком, ствердження керівної ролі КПРС, залучення трудящих до будівництва соціалізму.

СОЦІАЛЬНИЙ РОМАН – один із різновидів романного жанру, в якому в складних життєвих ситуаціях розкриваються багатогранні характери героїв з усім розмаїттям їх психологічного функціонування.

ТЕАТР АБСУРДУ – напрям у європейському театрі, який виник всередині ХХ ст., прояв у театральній сфері сюрреалізму – напряму, який намагається досягти частки людської душі поза контролем логіки та розуму. Згідно з Т. а., світ є безцілним нагромадженням фактів, подій, слів. Мета спектаклю – створення жахливого настрою.

ТРИЛЕР – жанр літератури, кіно, спрямований на формування у глядача почуттів тривоги, страху. Включає детективні, шпигунські, пригодницькі твори тощо.

ФЕНТЕЗІ – літературний жанр, дія якого відбувається у вигаданому світі, де чудеса і вигадка нашого світу є реальністю.

ХАЙ-ТЕК – стилістичний напрям у сучасній архітектурі та дизайні, орієнтований на функціональність, науковість, елітне обслуговування архітектурою з застосуванням високих технологій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Алексієвець Л. Трансформація відносин Україна та НАТО в 1991-2019 рр.: історичний аспект/Л.Алексієвець, М.Алексієвець//УІЖ. – 2020. – № 1. – С.126-142.
- Бойко О.Д. Історія України. Навч. посіб. / О.Д. Бойко – Київ: Академія, 2018. URL: [http:// library.lp.edu.ua/.../novi-nadhodzhennya-u-pershomu-pivrichchi-2019-roku-dlya-zabezpechennya-navchalnogo-procesu](http://library.lp.edu.ua/.../novi-nadhodzhennya-u-pershomu-pivrichchi-2019-roku-dlya-zabezpechennya-navchalnogo-procesu)
- Борисова, О. В. Історія української державності : підручник : у 2 т. Т. 2 : 1917 - 2017 рр. / О. В. Борисова, А. О. Климов ; М-во освіти і науки України ; Луганськ. нац. аграр. ун-т. – Київ : Кондор, 2018. – 463 с
- Брехуненко, В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле / Віктор Брехуненко. – Київ : [Вид. ПП Н. А. Брехуненко], 2017. – 280 с.
- Верменич Я. «Радянизація» чи «націоналізація» : ще раз про сутність політики коренізації 1920-початку 1930-х рр./Я.Верменич//УІЖ. – 2020. – № 3. – С.158-175.
- Верстюк В. Союз Пiлсудського-Петлюри в історії боротьби за українську державність/В. Верстюк //УІЖ. – 2020. – № 2. – С.4-21.
- Винницький, М. Український Майдан, російська війна. Хроніка та аналіз Революції Гідності / Михайло Винницький ; [пер. з англ. Романа Клочка]. – Львів: Вид-во Старого Лева, 2021. – 554 с.
- Віднянський С. В. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН ? (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України) / С. В. Віднянський // УІЖ. – 2015. – № 5. – С. 172–185.
- Відродження української національної символіки : зб. ст. / упоряд.: Андрій Бережина, Андрій Гречило, Алла Малієнко. – Київ : Вид. дiм журн. «Пам'ятки України», 2021. – 490 с., 52 с
- Вітер М. Літопис Революції Гідності / Михайло Вітер ; вступ. сл. Степан Кубів. – Львів : Літературна агенція "Піраміда", 2017. – 279 с.,
- Гартовані болем : [спогади учасників визвольного руху] / [упоряд., авт. вступ. ст. В. Бойко ; Львів. іст. музей]. – [Львів] : [Апріорі], [2015]. – 192 с.
- Горобець, Віктор. Світанок української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції [Текст] / В. Горобець. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного дозвілля», 2017. – 447 с.
- Гребенюк М. Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 -30 квітня 2018 рр.)/М.Гребенюк, В.Грицюк, В.Щипанський//УІЖ. – 2020. – № 4. – С.176-191.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної Української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

Грицюк В. Пролог німецько-радянської війни: політичні та військово-стратегічні аспекти /В.Грицюк, О.Лисенко,В.Кидонь//УІЖ. – 2021. – № 3. – С.56-76.

Грицюк В. Україна в лавах Об'єднаних націй : легітимізація та внесок у боротьбу з нацизмом і фашизмом у період Другої світової війни/В.Грицюк, О.Лисенко, А.Покотило//УІЖ. – 2020. – № 3. – С.4-26.

Грушевський М. Культурно-національний рух в XVI–XVII віці / Грушевський М. Духовна Україна (Збірник творів) Упорядкування та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К.: „Либідь”, 1994. – С.136–255.

Гуржій О. І. Козацька Україна: Історія гетьманської держави (XVII-XVIII ст.) / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – Київ : Арій, 2020. – 368 с.

Декларація про державний суверенітет України. Підготувала Н. В. Маковська //Архіви України. - 2010. - № 3-4. - С. 167-179.

Дорошко, М. Історія України : знакові події та особистості / Микола Дорошко. – Київ : ТОВ «ОСНОВА-ПРИНТ ПЛЮС», 2021. – 472 с.

Заборонити рашизм / В. Огнев'юк , В. Андрєєв, В. Брехуненко, М. Відейко, Б. Гуменюк, І. Гирич, Л. Масенко, Ю. Митрофаненко, В. Огризко, О. Палій, В. Піскун, П. Полянський, В. Сергійчук, П. Чернега ; за заг. ред. В. Піскун. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023.

Ільницький В. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України/В.Ільницький, В.Старка, М.Галів//УІЖ. – 2022. – № 5. – С.43-55.

Калакура Я. Ідеологічна легітимація загарбницьких воєн і конструювання образу ворога в російській історіографії/Я.Калакура//УІЖ. – 2022. – № 4. – С.93-108.

Киричок П. Майдан і КПП / П. Киричок. – Київ : АртЕк, 2021. – 176 с.

Коломоєць С. Петро Сагайдачний. Часи козацькі / Коломоєць Сергій. – Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2021. С. 216.

Коляда І. А., Борчук С. М., Ільницький І. В. Іван Богун / І. А. Коляда, С. М. Борчук, І. В. Ільницький; худож.-оформлювач Є. В. Вдовиченко. – Харків : Фоліо, 2021. – 126 с.

Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.

Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Науко-ва думка, 1984. – 203 с.

Кульчицький С. Ленінська держава -комуна як інструмент побудови

спотвореного світу. УІЖ. – 2021. – № 2. – С.167-185.

Кульчицький С. Ленінська держава -комуна як інструмент побудови спотвореного світу/С.Кульчицький//УІЖ. – 2021. – № 2. – С.167-185.

Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Пер. з польськ. Л. Лисенко; Наук. ред. Н. Старченко. Національний університет "Києво-Могилянська академія"; Центр європейських гуманітарних досліджень; Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. – 616 с.

Макаров В. Боротьба в повітряному просторі під час війни Росії проти України: узагальнення перших місяців/В.Макаров, В.Резнік//УІЖ. – 2022. – № 6. – С.17-29.

Марусик, Тарас. 30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну / Т. Марусик. – Київ : Кліо, 2021. – 464 с.

Мицик Ю. Таїрова – Яковлева Т. Коліївщина : великі ілюзії /Ю.Мицик//УІЖ. – 2020. – № 1. – С.190.

Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен: Українська видавнича спілка, 1968. – Т. 1: 1920–1939 роки. – 633 с.

Мірчук П. УПА (1942–52pp.). – Мюнхен: CICERO, 1953. – 319 с.

Моця О. П. Самоідентифікація східних слов'ян у часи Русі / О. П. Моця // УІЖ. – 2015. – № 1. – С. 4–10.

Обличчя Незалежності : зб. інтерв'ю / [упоряд. А. Рибалко]. – Київ : Українська видавнича справа, 2018. – 350 с.

Офіцинський, Р. А. Історія УПА / Роман Офіцинський ; [худ.-оформ. Є. В. Вдовиченко]. – Харків : Орбіта, 2021. – 127 с.

Павленко, С. Іван Мазепа. Догетьманський період / Сергій Павленко. – Київ : Мистецтво, 2020. – 263 с.

Посівнич М. Життя і діяльність Степана Бандери : документи і матеріали / ред. і упоряд. М. Посівнич ; МБУ «Центр Національного Відродження» ; Координаційна рада вшанування пам'яті лицарів ОУН і УПА. – Тернопіль : Астон, 2018. – 642 с.

Реєнт О. Чорносотенці : український аспект (кін XIX-1917 р.)/О.Реєнт, О.Сердюк // УІЖ. – 2021. – № 5. – С. 91–99.

Рубан Ю. Плебісцитарна демократія в Україні: прояви кризи соціального порядку в політичній історії/Ю.Рубан// УІЖ. – 2022. – № 2. – С.108–118.

Скляр В. Мовна структура сучасного урбаністичного середовища в просторовому вимірі України [Електронний ресурс]. В. Скляр. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/1828/103/>.

Соляр І. Між загрозою для суверенітету й регіональним лідерством: Україна та російські інтеграційні проекти на пострадянському просторі/І.Соляр, П.Артимишин // УІЖ. – 2022. – № 2. – С.108–118.

Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії. – К.: ТОВ "Видавництво "Кліо"", 2019. – 256 с.

Українська державність : бібліогр. список / упоряд. Ж. П. Копитко, Н. В. Козенюк; ред.: О. М. Трубайчук ; Департамент культури виконавчого органу Київської міської ради (КМДА) ; Публічна бібліотека імені Лесі Українки для дорослих. – Київ, 2022. – 15 с.

Хома І. Я. Історія української культури : Навчальний посібник / І. Я. Хома, А. О. Сова, Ж. В. Мина. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 356 с.

Чорна, С. Україна-Русь : тисячолітня історія державотворення / Світлана Чорна // Голос України. – 2021. – 25 берез. (№ 55). – С. 1, 4-5.

Шаповал Ю. Українське суспільство у 2014 -2020 рр.: проблеми політики декомунізації/Ю.Шаповал, І.Васильєва, І.Матвієнко// УІЖ. – 2020. – № 4. – С.110–124.

Шаповал Ю., Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі : ідеї, боротьба, традиція (1921-1992 роки)/Ю.Шаповал// УІЖ. – 2020. – № 6.– С.193–195.

Шевчук, В. О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення ХVІХVІІІ ст. : у 2 кн. Кн. 2 / Валерій Шевчук. – Київ : Кліо, 2019. – 1120 с.

Шейко В. М. Інтелігенція і влада в часи Української революції 1917–1921 років: монографія / В. М. Шейко. - Харків : ХДАК, 2020. - 473 с.

Якубова Л.Онтологія рашизму : Україна як alter ego Росії/Л.Якубова// УІЖ. – 2022. – № 4. – С.78–92.

Яремчук В.Ревізіоністська критика національної історії у сучасній Україні : методологічні прогалини /В.Яремчук// УІЖ. – 2020. – № 5. – С.159–175.

Kohut E. Z. The Development of Little Russian Identity and Ukrainian Building. – Harvard Ukrainian Studies. – December, 1986. – № 10. – P. 547–550.

Wanner C. Burden of Dream : History and Identity in Post–Soviet Ukraine. –
The Pennsylvania State University, 1998. – P. 13–17.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ

Курс лекцій

ДЕРЕВІНСЬКИЙ Василь Федорович,
ДЬОМКІН Петро Олексійович
ЄГОРОВ Владислав Володимирович
ПАНІБУДЬЛАСКА Андрій Володимирович
ПЕРЕГУДА Євген Вікторович
ЯРОЦУК Інна Володимирівна

Підписано до друку 10.04.2024 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Зам. № 80-416
Умов.-друк. арк. 3,8. Обл.-вид. арк. 4,0.
Тираж 30 прим.

Віддруковано ФО-П Шпак В. Б.
Свідоцтво про державну реєстрацію В02 № 924434 від 11.12.2006 р.
м. Тернопіль, бульвар Просвіти, 6/4. тел. 097 299 38 99.
E-mail: tooums@ukr.net

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 7599 від 10.02.2022 р.*